

मिथ्याभिमान नाटक.

दिनेश्वर शर्मा,

मुद्राराग वर्ना कुलर सेनापति.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૩૬૧

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મિથ્યા લિખાન ના ૨૩

વિષય ૬-૧૨

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રજાપ્રમાણ.

૬૨૭-માંડવીના મર્દૂમ ઠક્કર ગોવિંદજી ધર્મશી
ઇનામી નાટક.

મિથ્યાભિમાન

નાટક.

રચનાર

સ્વર્ગવાસી કૃષ્ણશ્વર દત્તપતરામ ઇંદ્યાભાઈ,
સી. આઈ. ઇ.

કહેવત—“ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ.”

છપાવી પ્રમિદ કરનાર,
ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

આઠમી આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૧.

સને ૧૯૧૪.

કીમત ૭ આના.

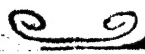
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. વાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૫૩૪૧

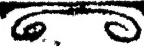
CC

સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા ઑક્ટ પ્રમાણે નોંધાવી આ પુસ્તક રાખ્યું
સર્વ હક ગુજરાત વર્તમાનસર સોસાયટીએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અમદાવાદ—અમાસાને ચક્રે, ધી “નટવર” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
લોગીસાલ નારણદાસ બોડીવાળાએ છાપ્યું.

સૂચના.

આ નાટકની પહેલી આવૃત્તિ છપાવવાનો હક્ક અંશકર્તાને આપ્યો હતો, તેથી તેમણે સને ૧૮૭૧ માં ૧૦૦૦ નકલો છપાવી હતી. તેની કીમત બાર આના રાખ્યાં છતાં એક વર્ષમાં બધી નકલો ખપી ગઈ હતી. આ ચોપડી સરકારે નિર્ણયોર્ને સોર ઇનામમાં વહેંચવા માટે પસંદ કરી છે, તેથી સરકાર તૈરફથી અને બીજા આહકો તરફથી માગણી થવાથી બીજી આવૃત્તિ ગુ. વ. સોસાઇટીએ છપાવી હતી; અને કાગળ તથા પૂઠાં સાધારણ કરાવી કીમત સાત આના રાખી હતી. એ આવૃત્તિ પણ ખપી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવી હતી. એમાં સારા કાગળ વાપર્યાં હતા. તથા પૂઠું પણ સાફ કરાવ્યું હતું. તે છતાં તેની કીમતમાં એક આનો ઘટાડો છ આના રાખી હતી કે જેથી ગરીબ માણસથી પણ વેચાતી લઈ શકાય. એ ત્રીજી આવૃત્તિ તથા તે પછીની ચાર આવૃત્તિઓ પણ ખપી જવાથી આ આઠમી આવૃત્તિ છપાવી છે.

શ્લોક.

નાનાપાત્રમયં પ્રૌઢં, વિચિત્રં વિશ્વનાટકમ્ ।

યેનેદં સરસં સૃષ્ટં, પાતુ નઃપરમેશ્વરઃ ॥

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ઓફિસ,

અમદાવાદ, તા ૨૪-૧૧-૧૯૧૮.

અનુક્રમણિકા.

બાબત.

પૃષ્ઠ

૧ પૂર્વરંગ એટલે પ્રથમ ગાવાનું પદ.	૧૭
અંક ૧ લો.	
૨ મંગળાચરણ તથા સૂચના.	૧૮
૩ પ્રવેશ ૧. રંગલાનો પ્રવેશ.	૨૧
૪ પ્રવેશ ૨. જીવરામભટ્ટનો પ્રવેશ.	૨૫
૫ પ્રવેશ ૩. બે ભરવાડોનો પ્રવેશ.	૩૧
અંક ૨ જો.	
૬ પ્રવેશ ૧. રઘનાથભટ્ટ સહકુટુંબ.	૪૦
૭ પ્રવેશ ૨. રંગલો ને રઘનાથભટ્ટ.	૪૩
૮ પ્રવેશ ૩. ભરવાડ ને રઘનાથભટ્ટ.	૪૭
૯ પ્રવેશ ૪. ગંગા ને જમના.	૫૦
અંક ૩ જો.	
૧૦. રઘનાથ ને સોમનાથ જીવરામભટ્ટને ખોળે છે.	૫૬
અંક ૪ થો.	
૧૧ જીવરામભટ્ટ ને રઘનાથનું કુટુંબ.	૬૮
૧૨ ભોજન પ્રસંગ.	૭૩
૧૩ પ્રવેશ ૨. ગંગા ને જીવરામભટ્ટ પૂર્વ કથાપ્રસંગ.	૮૭
અંક ૫ મો.	
૧૪ વાષા ને કુતુબમિયાં.	૯૧

અંક ૬ ઠો.

૧૫ સંખ્યાદિ પૃથ્ઠા. ૧૦૧

૧૬ "દૈર્ઘ્યપ્રસંગ" - જીવરામભટ્ટને ચોર લપ્ત જાય છે ... ૧૧૧

અંક ૭ મો.

૧૭ ફોજદારી ઇન્સાફ ૧૧૭

અંક ૮ મો.

૧૮ પ્રવેશ ૧. જીવરામભટ્ટનો મંદવાડ. ૧૨૮

૧૯ પ્રવેશ ૨. વૈધ આગે છે... .. ૧૩૩

૨૦ મિથ્યાભિમાનીને જીવરામભટ્ટની શિખામણ. ૧૪૧

૨૧ નાટક સમાપ્તિ અને આશીર્વાદ... .. ૧૪૩

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત વર્તમાનકર્તા સોસાયટીના સેક્રેટરી મહેરબાન એમ. એચ, સ્કોટ સાહેબની તરફથી સને ૧૮૬૯ ના જુલાઈના બુદ્ધિપ્રકાશમાં, ગુજરાત શાળાપત્રમાં, મુંબઈના રાસ્ટ ગોદતારમાં, સન્ડે રિવ્યુમાં, ડાંડીઆમાં, સુરતના ગુજરાત મિત્રમાં અને અમદાવાદના વર્તમાન પત્રોમાં એક જાહેર ખબર છપાઈ કે,—

“કોઈએક પ્રકારની વિદ્યા, ધન, ગુણ પોતામાં ન હતાં, તે મારામાં છે એવો દાંગ કરે, તે મિથ્યાભિમાની કહેવાય, તે મિથ્યા-ભિમાન વિષે હાસ્યરસમાં નાટકરૂપી નિબંધ, “બુદ્ધિપ્રકાશ” જેવડાં ૫૦ પૃષ્ઠનો પાંચ મહિનાની મુદતમાં લખી મોકલશે, તેમાં સૌથી સરસ નિબંધ લખનારને કચ્છ—માંડવીના ઠક્કર ગોવિંદજી ધર્મશીની તરફનું રૂ. ૧૦૦) નું ધનામ આપવામાં આવશે.” તે જાહેરખબર ઉપરથી આ નાટક મેં રચીને મોકલ્યું.

વાર્તારૂપે કે સંવાદરૂપે નિબંધ લખેલો હોય, તે કરતાં નાટકરૂપી નિબંધથી, તથા તેજ નાટક કરી દેખાડવાથી, માણસના મનમાં વધારે અસર થાય છે જેમકે ચહેરાપત્રક ઉપરથી કોઈ માણસની આકૃતિનું જેટલું જ્ઞાન થાય તે કરતાં ફોટોગ્રાફી છબી જેવાથી તેના ચહેરાનું વધારે જ્ઞાન થાય છે; તેમજ નાટક છે—તે ફોટોગ્રાફી છબી જેવું છે.

મિથ્યાભિમાનીના અવગુણ દેખાડવામાં હાસ્યરસજન જોઈએ, માટે નિબંધ રચાવનાર ગૃહસ્થે યોગ્ય રસ પસંદ કર્યો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તે ગૃહસ્થ કચ્છના મોટા સંઘ સાથે ગોકુળ, મથુરા, કાશી વગેરેની

જત્રા કરવા ગયા હતા. તે સંઘમાં તથા તીર્થક્ષેત્રોમાં ધન, વિદ્યા, અને ધર્મના મિથ્યાભિમાનીઓ તેમના જોવામાં ઘણા આવ્યા, તેથી વળતાં તેમણે ધાર્મિકે અમદાવાદમાં જઈને મિથ્યાભિમાનીઓને શિખા-મણુ લાગે એવું એક મસ્કરી ભરેલું નાટક સારા વિદ્વાન પાસે ધનામ આપીને રચાવું, કે જેથી લોકોનું બહુ થાય.

પછી તેમણે અમદાવાદમાં આવીને એક વિદ્વાનને કહ્યું કે તમેજ સૌથી સરસ પુસ્તક રચી શકશો એવી મારી ખાત્રી છે. માટે આ ધનામ લઈને રચી આપો. પછી તે વિદ્વાને તેમને સલાહ આપી કે સોસાઈટીની મારફતે જાહેર ખજાર છપાવશો તો મુંબઈ, સુરત વગેરે હરકોઈ ઠેકાણેથી સરસ નાટક લખાઈ આવશે. આ ઉપરથી તેમણે તેમ કયું.

આપણા દેશના ભવાયા લોકો નાટક કરે છે. તેમાં બિભત્સ શબ્દો બોલે છે, તેથી તે સારાં માણસોને જોવા લાયક નથી. માટે સુધરેલાં નાટકનાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જરૂર છે.

સંસ્કૃત તથા વ્રજભાષાના સાહિત્યના ગ્રંથોમાં નાટકનાં દશ રૂપક કલાં છે:—

શ્લોક.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
નાટકં સપ્રકરણં, માણઃ પ્રહસનં ડિમઃ

૬ ૭. ૮ ૯ ૧૦
વ્યાયોગસમવાકારૌ વીથ્યંકેહામૃગા દશ ॥ ૧ ॥

અર્થ—નાટક, પ્રકરણ, માણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ, સમવા-કાર, વીથી, આંક, અને ઘડામૃગ, એ દશ. તેમાંનું આ નાટકનું રૂપક પ્રહસન છે. કહ્યું છે કે “પ્રહસને કલ્પ્યમિતિવૃત્તં, પાષંદપ્રભૃતયો નાયકા હાસ્યરસ, પ્રધાનં ।”

અર્થ—પ્રહસનમાં કલ્પિત વાર્તા, પાખંડી વગેરે પત્રો, અને હાસ્યરસ મુખ્ય હોય.

હવે હાસ્યરસનું લક્ષણ લખું છું. સ્થાયીભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, અને સાત્ત્વિકભાવ, એ ચાર વાનાં હોય ત્યારેજ હરેક રસ સંપૂર્ણ થાય છે. જેમ દંપતિની રતિ, તે શૃંગારરસનો સ્થાયીભાવ છે, તેમ હસવા લાયક પ્રકૃતિ તે હાસ્યરસનો સ્થાયીભાવ છે; અને હસવા જેવી સ્વનિષ્ઠ કે પરનિષ્ઠ એટલે પોતાનામાં કે બીજામાં ચંચળતા, નિર્લજ્જતા, વિકૃત વેશ, વિકૃત વાણી, મિથ્યા પ્રલપન, વ્યંગદર્શન, મૂઢતા, દૂષણકથન તથા છળકરણ એટલાં વાનાં હાસ્યરસના વિભાવ છે. રસની ઉત્પત્તિનાં કારણો તે વિભાવ કહેવાય.

હાઠ, નાક કે કપોળ ચળે, અથવા દૃષ્ટિ કે માથું ઉંચું નીચું થાય તે હાસ્યરસના અનુભાવ છે, અને

શ્લોક.

સ્તંભઃ પ્રલયરોમાંચૌ, સ્વેદો વૈવર્ણ્યવેપથ્ ।

અશ્રુ વૈસ્વર્યમિત્યષ્ટૌ સાત્ત્વિકાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—અકડ થઈ જાય, લીન થઈ જાય, રૂવાંટાં ઉભાં થાય, પરશેવો વળે, ડોળ ફરી જાય, ધ્રુજ છૂટે, આંસુ પડે, સ્વર ભંગ થાય, એ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય.

હાસ્યરસ ચાર પ્રકારનો છે. નેત્ર કપોળ વિકસે, અને લગાર દાંત દેખાય, તે “હસિત” નામે હાસ્ય; અને તે ઉત્તમ છે.

નેત્ર કપોળ સંકોચાય, મધુર શબ્દ થાય, અને બધા દાંત દેખાય, તે “વિહસિત” નામે હાસ્ય. તે મધ્યમ છે.

જિયે સ્વરે ખડખડ હસે, ડોક વાંકી થઈ જાય, કેડ લચકાય અને હાથ સંકોચાય, તે “અતિહસિતં.”

હશીને બોલે, પડી જાય, આંસુ આવે, માથું ધુણે, તાળી દે, તે “અપહસિતં.” એ છેલ્લા બે પ્રકાર અધમ છે. વળી ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ જાતનાં માણસોના ઉપર લખેલા દરેકના ચચ્ચાર ભેદ ગણતાં હાસ્યના બાર ભેદ થાય છે.

હાસ્યમાં બિભત્સનો ભાવ મિશ્રિત હોય તે “હાસ્યરસાભાસ” કહેવાય. એ સર્વે પ્રકારના ભેદ આ નાટકમાં છે. જે બિભત્સક્રિયા કરીને, કે બિભત્સ બોલીને, એટલે ગાળ દઈને, કે ટુંકારા કરીને લોકોને હસાવે, તે વખાણવા યોગ્ય હાસ્યરસ નહિ, પણ હાસ્યરસાભાસ કહેવાય; અને હાસ્યરસના વખતની દષ્ટિનું નામ હૃષ્ટા કહે છે.

આ અષ્ટાંકી નાટકમાં મુખ્ય તો મિથ્યાદષ્ટિ અભિમાનનો ચિતાર આપેલો છે; પણ તેમાં મિથ્યા ધનાભિમાન, લેખકગુણાભિમાન, ધર્માભિમાન, વિદ્યાભિમાન, યૌવનાભિમાન, કુલાભિમાન, રૂપાભિમાન અને મિથ્યાજ્ઞાનાભિમાન આદિકના દાખલા પણ આપેલા છે.

મારા લખવામાં ભૂલ આવેજ નહિ, એવું મિથ્યાભિમાન હું રાખતો નથી, માટે ભૂલચૂકની વિદ્વાનો પાસે મારી માગું છું.

હાસ્યરસના નાટકમાં પાત્રો એવાં જોઈએ કે પોતપોતાના ગુણને મળતો પેશાક, તેની વાણી અને વાક્ય બોલતાં અંગના આળા પણ તેવાજ કરી જાણે, કે જોથી જોનારાઓને હાસ્યરસ ઉપજે, અને પોતે તો કાંત દેખાડે નહિ. જ્યાં પાત્રોને હસવાનું લખ્યું હોય ત્યાંજ હસે.

રસગ્રંથમાં હાસ્યરસનો રંગ શ્વેત, અને દેવ કુખેર બંડારી લખ્યો છે, મિથ્યાભિમાન મોટો દુર્ગુણ છે, તેનો નાશ કરવા સારૂ જે ગૃહસ્થે આ પુસ્તક રચાવ્યું, તેનો ઉપકાર સર્વે લોકોએ માનવો જોઈએ. હરેક માણસ સર્વે પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે નહિ, એવો ઇશ્વરી નિયમ છતાં, કેટલાક લોકો સૂંકનો ગાંગડો મળવાથી ગાંધી થઈ બેસે છે, તે મિથ્યાભિમાની કહેવાય. સોનીથી ઢરજીનું કામ થઈ શકે નહિ, સોયનું કામ તરવારથી થઈ શકે નહિ. તેમજ મોટા વિદ્વાનોએ સર્વે કળા જાણવાનું અભિમાન રાખવું નહિ. કેમકે જેનું કામ જેથી થાય. કહ્યું છે કે—

* શૈલ છંદ.

સદાં સોયનું સોયથી કામ થાય,
 ✕રૂપાણે કહો કે કરી શું શકાય ?
 કરી શું શકે આંજનું કામ કાન ?
 ધરે માનવી મૂર્ખ મિથ્યાભિમાન.

જેમ નાટકમાં કહેલો જીવરામભટ્ટ અનુષ્ઠાન કરવાને બહાને રોજ રાતે ઘરમાં પેશીને સૂઈ રહે છે, તેવીજ રીતે આ વખતના મિથ્યા-ધર્માભિમાનીઓ ઉપરથી લોકોને ધર્મનો ઢોંગ બતાવે છે, અને અંદર-આને પોલેપોલું રાખે છે. આજના પંડિતો વિષે કહ્યું છે કે—

અતઃ શાક્રા બહિઃ શૈવાઃ સમામધ્યેતુ વૈષ્ણવાઃ ॥

અર્થઃ—છાને ખૂણે વામ માર્ગ પાળે, લોકો દેખતાં શિવની પૂજા કરે, અને સભામાં ભાગવતની કથા વાંચતા જાય ત્યાં વૈષ્ણવનો

વેષ રાખે છે; ને વાદ વદવામાં જીવરામભટ્ટના જેવા વાચાળ હોય છે. તેમજ મિથ્યાધનાભિમાનીઓ, અને મિથ્યાવિદ્યાભિમાનીઓ પણ જીવરામભટ્ટની પેઠે ખાલી ઢાંગ કરીને લોકોને જણાવે છે કે, અમે ધનવાન છીએ, અમે વિદ્વાન છીએ. પણ તે સર્વેએ સમજવું કે છેલ્લીવારે જીવરામભટ્ટની ફજેતી થઇ, તેવીજ ફજેતી હરેક પ્રકારના મિથ્યાભિમાનીની થયા વિના રહેતી નથી. માટે આગળથીજ સમજીને મિથ્યાભિમાન રાખવું નહિ. સુપાત્ર માણસ જેમ જેમ ગુણ મેળવતો જાય, તેમ તેમ નમ્રતા વધારે રાખતો જાય. અને હૃદયમાં માણસોજ છડી જાય છે.

૭૬૨ ગે વિંદજી ધર્મશીનો પત્ર.

કચ્છ-માંડવી. તા. ૮ મી નવેમ્બર સને ૧૯૭૦
મુવકર, મહેરખાન એમ. એચ. સ્કોટ સાહેબ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી.

અમદાવાદ.

આપનો કાગળ ચાલતા માસની તા. ૨ જીનો લખેલો આવ્યો તેની પહેાંચ કચ્છ કરતાં જણાવવાની રજા લઉં છું કે મારા તરફ પાંચ નિબંધ આવ્યા, તેમાંથી “ભૂગોળ વિનાની બવાઇ.” એ નિશ્ચાનીવાણું નાટક મને પસંદ પડ્યું, તે આપને લખી જાહેર કરું. તેનાં જીજ પાનાં વાંચતાંજ મને એમ જણાયું કે આ કોઇ વિદ્વાનનું લખાણ છે અને જેમ જેમ આગળ વાંચતો ગયો, તેમતેમ મારા વિચારોને મજબુતી મળતી ગઇ. તેમા જ્યારે પાને ૪૪ મેં જરાવરથા વિષે દ્વિઅર્થી છપ્પ વાંચ્યો ત્યારે નિશ્ચય થયો કે આ રચના કોઇ તેજસી કવિના મગજમાંથી ચમકી નીકળી છે. કેમકે થોડા વર્ષો ઉપર અહીંના માસ્તર

ચતુર્ભૂજ શિવજીએ મને સરસ કવિતા રચના વિષે એક પેતાનું જોડેક
કવિત વંચાવ્યું હતું. તે એ કે,

કવિત — મનહર.

કવિ કેયે તેજ જેના કથનની છબિ જાણે,
રચિતા પ્રકાશ પેર હણે અંધકારને;
નીરદંથી નીર ઝરે, વીર હાથ તીર ખરે,
ભેદે દિલ ભૂમિ એવા શોધે શબ્દસારને;
સ્વદેશનું પરમેશ પાસે હિત માગે સદા,
વાણી છે શિક્ષિત અને પ્યારી નર નારને;
ગાયે અહોનિશ રામ, સત્ય જે સુદરશ્યામ,
ચતુર કરે પ્રણામ કાવ્ય કરતારને.

(એની પહેલી લીટીનો પહેલો, બીજોનો બીજો, એમ ચઢતો
અક્ષર લેતાં કવિ દલપતરામનું નામ નીકળે છે) એ મૂળજ આ આખા
નિબંધમાં આદ્યંત એ પ્રકારનીજ છુટક કવિતા મારા જોવામાં
આવતાં મને તે નાટક દુરસ્ત લાગ્યું.

વિશેષ, સોસાઇટીએ પણ માફ પસંદ કરેલ નાટક બહાલ કર્યું
અને વળી કવીશ્વર દલપતરામની કલમથી લખાયેલ છે, એવું આપે
જણાવ્યું; તો હવે તે રસયુક્ત હોય, તેમાં હું કાંઈ આશ્ચર્ય સમજતો
નથી. એ નાટકનો પ્રથમ છપાવ્યાનો હફ મેં આગળ લખ્યો છે તેમ
તેના રચનારનેજ આપશો, અને શ. ૧૦૦) તેની હફદારીથી ઇનામ
આપી બીજા શ. ૫૦) ની ફૂડી મેં આ સાથે બીડી છે, તેમાં લખ્યા
રૂપિયા કવીશ્વર દલપતરામને શાલના કરીને આપશો, તથા જણુવશો

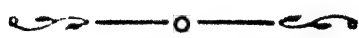
કે, નાની રકમ ઉપર જરા પણ નજર ન પહોંચાડતાં એ નાટકના ગુણોથી મારા મોહની નિશાની તરીકે તે અંગીકાર કરશો.

તે સારાં કાગળ તથા સફાઈથી તન્ત છપાવવા વાનગી ભાસે તો તજવીજ કરાવશો, અને તે છપાઈ બહાર પડે ત્યારે મારે માટે નકલ ૫૦ મોકલશો. તેની કીમત હું આપીશ એજ વિનંતી.

હી.

ઠક્કર ગોવિંદજી વિ. ધરમશીની

સલામ.

રંગભૂમિવ્યવસ્થા.

મુખર્ષ જેવા શહેરમાં નાટકનો ખેત્ર કરવાની નાટકશાળા હોય, તેમાં તો સર્વે પ્રકારની સગવડ હોય છે; પણ જ્યાં નાટકશાળા ન હોય ત્યાં આ નીચે લખ્યા પ્રમાણે રંગભૂમિની ગોઠવણ કરી.

સાહેબ લોકોને ત્યાં લાકડાના ચોકડાં સાથે જડેલા પડદા હોય છે. એવો એક પડદો રંગભૂમિમાં એક તરફ મૂકવો, અથવા ભોંયમાં બે વળાયો ખેંચીને ચાર પાંચ હાથ પહોળો, અને છ હાથ ઉંચો, એવો એક પડદો કે કનાત ઊભી કરી મૂકવી. પાત્રો રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે, તે એ પડદા પાછળથી નીકળી આવે, અને એજ રસ્તે પાછાં જાય. કોઈ સમે એવો પ્રસંગ આવે, ધરમાં જવાનું કે રસોડામાંથી કાંઈ લઈ આવવાનું લખ્યું હોય, ત્યાં ઉપલા પડદા પાછળ જઈ આવીને કહે કે હું ધરમાં જઈ આવ્યો.

એ પડદા તરફ ખેત્ર બેનારા લોકોને બેસવા દેવા નહિ; કારણ કે તે રંગભૂમિનો દરવાજો છે એમ જાણવું.

ખીજો મોટો પડદો અહર લટકાવેલો કે કનાત, અથવા છૂટો પડદો એવો જોઈએ કે નાટકનો અંક પૂરો થતાં જ્યાં લખ્યું હોય કે પડદો પડ્યો, તે સમે પાત્રને જોલવાનો છેલ્લો શબ્દ પૂરો થતાં ઝડપથી તે પડદો પડે, તેથી સત્રજાં પાત્રો આદર્શ થઈ જાય; ફક્ત સૂત્રધાર અને ગાનારા સભાસદોની નજરે પડે, એમ રંગભૂમિની તૃતીયાંશ જગા તે પડદાથી અર્થ થતી જોઈએ. તેની પાછળ નવા અંકનાં પાત્રોની ગોઠવણી થયા પછી, ઝડપથી તે પડદો ઉઠડે. જેલમાં જંગલનું સ્થળ કલ્પવું હોય, સારે ઝાડનાં ડાળાં કે મોટાં ઝાડોનાં ચિત્રાવાળો પડદો ગોઠવવો; અને સમુદ્ર સ્થળ કલ્પવું હોય તો તેનાં ચિત્રવાળો પડદો ગોઠવવો જોઈએ. જોનાસ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને જેસવાની જૂદી જગાની હદ નક્કી કરી રાખી.

ઉપસ્કર.

આ નાટકનો ખેત્ર કરતાં આદર્શ સામાન જોઈએ. ચાર વુદ્ધ અને પાંચ જીવાન, એ રીતે સૂત્રધાર સુદ્ધાં નવ જણા ખેલાડી, અને નરધાં સારંગી સાથે ગાનારા ત્રણ મળી કુલ બાર જણા હોય ત્યારે આ નાટક કરી શકે.

આલિણના પોશાક.....	૪	ખાટલો.....	૧
દહતરો.....	૨	સ્ત્રીઓના પોશાક.....	૩
ખાટલા.....	૨	દવાતો.....	૨
કાળા કાંબળાવાળા બરવાડના પોશાક.....	૨	વાટલો.....	૧

થાળીઓ.....૨	પોલીસના સિપાઇઓના પોશાક...૨
હજરનો ગાંગડો.....૧	વાકકા.....૨
સાદા સિપાઇનો પોશાક...૧	તુળશી કે કુલ.....
લોટા.....૨	ઝાડવાળું કુંકું.....૧
મુસદ્દીના પોશાક.....૨	લાકડીઓ.....૩
ખવાલાં.....૨	ધી પીરસવાની વાઢી.....૧
ખપાડીનો વેપ.....૧	તુંબકું.....૧
નવું હાલું.....૧	રંગલનો પોશાક.....૧
દોરી, પાણી સીંચવાની..... ૧	જૂતું હાલું.....૧
આલ્મજીનો ખડિયો.....૧	ટીપાણું..... ૧
ટુંકાં પોતિયાં.....૨	જમવા પહેરવાના અખોટિયાં...૨
વજ્રગણી.....૧	જૂની પાઘડી.....૨
ખતક.....૧	દર્મની જુડી.....૧

જે ગામમાં આ નાટકનો ખેત્ર કરવો હોય તે ગામના રાજનું નામ, દહતરદાર, ફોજદાર અથવા દીવાનનું નામ, નગરશૈઠનું, નામીયા નાણાવટીનું, શાસ્ત્રીનું અને વૈદ્ય મહારાજનું નામ પૂછી રાખવું. જ્યાં તેઓના નામનો ખપ પડે ત્યાં લેવાં. પાત્રોમાં તેનાં નામ ધરાવવાં નહિ.

સૂત્રધાર કૃત્ય.

મંડળીનો ઉપરી, વૃદ્ધ અને જેનો ભારભોજ પડે એવો સૂત્રધાર જોઈએ. તેને વિચિત્ર વેષ ધરવાની જરૂર નથી, સાદો વેષ જોઈએ, પ્રથમ તેણે રંગભૂમિમાં જઈને મંગળાચરણ કરવું તથા નાટકનો સાર સૂચના રૂપે કહી સંભળાવવો. પછી નાટકના અંત સુધી રંગભૂમિમાં રહેવું, ને સભા તરફ તથા પાત્રો તરફ સંભાળ રાખવી. પાત્રોને ઝટ ઠાપણ કરવાં, ગાનારને વખતે ગાવાની સૂચના કરવી, તથા જોનારાંઓમાં કાંઈ કાંઈ ગડગડ કરવું હોય, તો તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું સૂત્રધારનું કામ છે. પાત્રને કે ગાનારને ઈશારતથી સૂચના કરે, તે સભાસદોને ખબર પડવા દે નહિ. જોઈતી સભાસદોને કેવી અસર થાય છે, ને પોતાના ધ્યાનમાં રાખે. કોઈ વખાણે કે વખોડે, તે કાન ધરીને સાંભળી લે. છેલ્લી વારે નાટક સમાપ્તિ વિષે બાપણ કરે, અને તેમાંથી જે જે શિખામણ લેવાની હોય તે સમજાવે.

આ નાટકમાં જેટલા છંદો છે તે શ્રાવ્યકાવ્ય છે, અને ગદ્ય છે તે દ્રશ્યકાવ્ય છે, એમ જાણવું.

પૂર્વરંગ.

(ઐઠલે પાત્ર આવ્યા પહેલાં ગાનારા ગાય છે તે)

રાગ બિહાગ.

“ જાનાની પત રાખ, પ્રભુ તારા જાનાની પત રાખ— ”

ઐ રાગનું પદ છે.

મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા મેલ મિથ્યા અભિમાન;
મન મિથ્યા અભિમાન ધરે તે, નર કહીયે નાદાન, મનવા ૦—ટેક.
મિથ્યાભિમાને માન મળે નહિ, મળે ન કોઈ શુભવાન;
ઉલટું અધિક અપમાન મળે ને, જરૂર ઉપજે જન—મં ૧
મિથ્યાભિમાન તે દુઃખનું જ મંદિર, સુખનું નથી રે સંસ્થાન;
નથિ નથિ રે તેમાં સ્વાદ કે શુભદ્રવ્ય, નથિ રે ધનનું નિધાન—મં ૨
માટે તું મિથ્યા માન મૂકીને, કર જોવિંદશુભ ગાન;
તત્ત્વ વિચારી તારા હિતનું કહું તે, કથન ધરી લે કાન—મં ૩
નમ્રપણા રૂપી નિર્મળ જગમાં, સ્નેહ સહિત કર સ્નાન;
તેના પ્રતાપથી તારા અંતરમાં, પ્રભુની પડશે પિછાન—મં ૪
મિથ્યાભિમાનનું મૂરખ થઈને, તું નવ રાખીશ તાન;
મિથ્યાભિમાનથી મડા પ્રભુ તને, દેશે નહિ સુખદાન—મં ૫
માન મૂકીને માન કહું તો, ધર હરિપદનું ધ્યાન;
સારમાં સાર તો તેથી નથી બીજું, સંસારમાં તે સમાન—મં ૬

માન રૂપી વિષપાન તજીને, કર પ્રભુગુણ પયપાન;
 મિથ્યાભિમાનમાં મોહિત થઈને, તું ન કરીશ તોજ્ઞાન—મં ૭
 નમ્રપણા પર નિશ્ચિન તારું, કર તન ધન કુરખાન;
 ભોળપણાથી શ્રમિત થઈને, ભૂલીશ નહિ કદિ જ્ઞાન—મં ૮
 નમ્રપણા થઈ નાથ રિજે એમ, કહે છે પુરાણ કુરાન;
 મિથ્યાભિમાન તો મહાભયંકર, સજગતું છે સમજાન—મં ૯
 મિથ્યાભિમાનના મનમાં બંધે કદી, ગમે તેવું હોય જ્ઞાન;
 તોપણ તેને તૃણનીજ તુલ્યે, જાણે છે સકળ જ્ઞાન—મં ૧૦
 મિથ્યાભિમાનનું મૂળમાંથી કદી, થાય ખેદાન મેદાન;
 દશમુખ, દુરભેધન, આદિકતું, સદિમાં ન રહું સંતાન—મં ૧૧
 નમ્રપણામાં નિત્ય રહે નર, મનાય એજ મહાન;
 નમ્રપણા થઈ નિર્ભય પદ્મો, જગપતિ થાય જમાન—મં ૧૨
 મિથ્યાભિમાનથી મુઆ કમોતે, ખાનખાનાં સુલતાન;
 મિથ્યાભિમાની માણસ મનમાં, હઠ ધરી થાય હેરાન—મં ૧૩
 મિથ્યાભિમાન તો મુઆ પછી પણ, નરકનું જણ નિજાન;
 જુના ગ્રંથોમાં જુઓ તપાસીને, અનેક છે આખ્યાન—મં ૧૪

(આ નાટકમાં જ્યારે જ્યારે દુરસદ ગજે ત્યારે ઉપસા પદ્મમાંની
 જે ચાર લીટીઓ ગાવી. જ્યાંક પૂરો થતાં આવતું સાત વાર અપ્પ-
 વશે, માટે દરએક પ્રસંગે બે વાર ગાઈને ૧૪ ચરણ પૂરાં કરવાં.)

મિથ્યાભિમાન નાટક. (અષ્ટાંકે)

અંક ૧ લો.

પાત્ર—એટલે ખેલાડી.

૧. સુત્રધાર—નાયક.	૨. વિદૂષક—રંગલો.
૩. છવરામલદ્—સ્તાંધળો.	૪. બીજલ—ભરવાડ.
૫. પાંચો—ભરવાડ, તેની સાથે પાડી.	

સ્થલ—વગડો.

નાન્દી—મંગળાચરણ.

સુત્રધાર (આવીને)—ગૃહસ્થો, આ ઠેકાણે આજ મિથ્યા-
ભિમાન વિષે હાસ્યરસમાં સુંદર નાટક થવાનું છે. તેમાં કશું વિધન
નહી નહિ એટલા સારૂ વિધનહર્તા દેવના સ્મરણ રૂપી મંગળાચરણ
હું કરું છું, તે સહુ સાવધાન થઇને સાંભળો.

સ્વગધરા વૃત્ત.

સંભારું સ્નેહભાવે સકલ પગરણે સર્વદા સિદ્ધિદાતા,
વિદ્યાવાળીવિલાસી, વિરદધર, વઢી વિધનહર્તાવિધાતા;
સર્વેનાં એક સ્વામી, સુખદ, મુજ શિરે હેતથી હાથ ધારો,
નાટ્યાંમે નવીન *ત્રિગુણપતિ તમે વિધન સર્વે નિવારો.

* મંગળાચરણમાં ગણપતિનું સ્મરણ કરવાને ચાલ છતાં સકલ
પગરણે સિદ્ધિદાતા વિધનહર્તા ઇત્યાદિ વિશેષણોથી ગણપતિને બદલે

(એ સાંભળી સભામાં મર્મગ્રસ્ત હતા તેઓને હજાર હસતું આવ્યું.)

उपजाति वृत्त.

વિચિત્ર દેસાવ, વિચિત્ર વાણી,
વિચિત્ર પોષાક, વિચિત્ર પ્રાણી;
વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વ નામ,
પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ.

•સૂચિપત્ર—સૂચના.

આ અષ્ટાંકી મિથ્યાભિમાન નાટકના પહેલા અંકમાં રતાંધળો
જીવરામભટ્ટ તથા એ ભરવાડો આવશે. બીજા અંકમાં જીવરામભટ્ટનો
સસરો રઘુનાથભટ્ટ, સાળો સોમનાથ, સાસુ દેવબાઈ, અને જીવરામ-
ભટ્ટની વહુ જમના તથા તેની બહેનપણી ગંગા આવશે. ત્રીજા અંકમાં
જીવરામભટ્ટને ખોળવા સાડે તેનો સસરો ને સાળો જશે. ચોથામાં જીવ-

ત્રિગુણપતિ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું તે એવી રીતે કે કાંઈ અનુભવો નહોતે
કે ગણપતિનું સ્મરણ કરે છે.

તે વિશેષણોમાં એવો છળ છે માટે કલ્પજનિત હસિત નામે હાસ્યરસ
થયો. હાસ્યરસના નાટકમાં ઘણું કરીને હરેક વાક્યથી ને હરેક ક્રિયાથી
સભાસદોને હસતું આવે, માટે તે વારેવારે લખી જણાવવાની જરૂર નથી.

● નાયકે સૂચના સંભળાવવી; તથા કાગળોમાં છપાવેલી સભામાં
વહેંચવાનો ચાલ પણ છે, તેથી સૌ જાણે કે આટલું થયું, ને આટલું
થવાનું બાકી છે.

રામભટ્ટ ને તેનાં સાસરિયાંને મેળાપ થશે. પાંચમામાં એક દ્વારસ કરી બતાવવા વાધજી રજપૂત ને કુતુબમિયાં કુસ્તી કરશે. છઠ્ઠામાં રઘનાથ-ભટ્ટના ઘરમાંથી ચોર પકડાશે. સાતમામાં ફોજદારી કોર્ટ આવશે; ને આઠમામાં જીવરામભટ્ટનું વૈદું કરવા એક વૈદ આવશે. પાંચ કલાક સુધી આ નાટક ચાલશે. અમુક વખતે આરંભ થશે, અને અમુક વખતે પૂરું થશે. (ધણું કરીને રાતના ૮ વાગતાં આરંભ અને બાર ઉપર એક વાગતાં પૂરું કરવું.)

વિષ્કંભક.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—વગડો.

રંગલો અને સૂત્રધાર.

રંગલો (નાચતો નાચતો આવે છે.)

ગાનારા—(ગાય છે) તતથેષ, તતથેષ, તતથેષયાં (૪ વાર)

રંગલો—તાથેષ, તાથેષ, તાતાથેષ બલા. (ઉભો રહે છે.)

સૂત્રધાર—અરે તું કોણ છે ? પગે ધુવરા, માથે મોરનાં પીછાં અને લીમડાનાં પુંખડાં ખોર્યાં છે. તું તે આ જંગલનું જનાવર છે, કે માણસ છે ?

રંગલો—માણસમાં માણસ થાય, અને જનાવરમાં જનાવર થાય !

સૂત્ર૦—માણસમાં માણસ ને જનાવરમાં જનાવર શી રીતે થાય !

રંગલો—કહું છે કે—

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત.

સારે પ્રસંગે જન થાય સારા, નીચાં પ્રસંગે નિપજે નઠારા;
જો જૈ વસે વાસ જનાવરોમાં, તો થાય તેવા ગુણ તે નરોમાં.

હવે હું તમારી સોળતમાં આવ્યો છું, માટે જેવા તમે હશે તેવા હું થવાનો.

સુત્ર૦—તાં નામ શું ? *ભાભો *રાજનગર કે રણિયો ગઢવી ?

રંગલો—અરે સુત્રધાર, નાયક, માંડે નામ તો વિદ્યપક છે,

પણ ગુજરાતમાં મને સહ રંગલો કહે છે.

સુત્ર૦—તું કોઇ પ્રકારની વિદ્યા જાણે છે કે ?

રંગલો—હા, હું હાસ્યરસને પુષ્ટિ કરવાની વિદ્યા જાણું છું.

સુત્ર૦—વાહવાહ ! ત્યારે તો બહુ સાંડે થયું. આજ આંડેકાણે

હાસ્યરસમાં નાટક થવાનું છે, માટે તું તેમાં હાસ્યરસની

પુષ્ટિ કરીશ ?

રંગલો—હાજી, એ તો કામ બંદાનુંજ છે. હાસ્યરસના નાટકમાં તો

બંદા વિના ચાલેજ નહિ.

સુત્ર૦—અરે તું એટલી બધી મગફરી શા વાસ્તે રાખે છે ? વડો-

દરામાં એવા મસ્કરા છે કે તને તો પગે બાંધીને ઉડે !

તું પણ મિથ્યાભિમાની દેખાય છે.

* કચ્છમાં એક રાજનગર બ્રાહ્મણ હતો, તેનો પોશાક હસવા જેવો હતો તેથી તેનું નામ પ્રખ્યાત છે.

* અમદાવાદ જીલ્લાના રાણીસરનો ચારણ હતો. તે પ્રખ્યાત મસ્કરે હતો. તેની કહાણીઓ વિલાયતના મસ્કરા બચાવેલા જેટલી લોકોમાં ચાલે છે.

રંગલો—તમને હજી આજ્ઞા ખજર પડી કે ?

સત્ર૦—ભાઈ જ્યાં સુધી જેનો સહવાસ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી શી ખજર પડે ? કહ્યું છે કે—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

પડ્યું નહીં કામ. વસ્યા ન પાસે,

ત્યાં સુધી સારા સરવે જણાશે;

તારી પટે જ્યાં સહવાસ થાય,

ત્યારેજ તેના ગુણ તો જણાય. ૪

રંગલો—હીક છે, તમારા ગુણ અમે જાણી લઈશું.

સત્ર૦—હવે સાંભળ. પ્રથમ હું આ સુંદર વનનું વર્ણન કરું.

રંગલો—હીક છે, કરો.

સત્ર૦—

શાર્દૂલચિક્રિડિત વૃત્ત.

આંવા, આમલિ, લીમડા, વડ વડા, ઝુંડે ઝુક્યાં જાડ છે,

છત્રોની છવિ છાઈ હોય છતમાં, તેવા ઝંચા તાડ છે;

ગાયો ટુંદ હરે ફરે, તૃણ ચરે, ગોવાલિયા ગાય છે,

જોતાં આ વનને જરૂર ઝરમાં, આનંદ સંધાય છે. ૫

* આ ઠેકાણે વનનું વર્ણન કર્યા વિના, પુસ્તકમાં લખ્યું કે સ્થળ વગર, તેથી કાંઈ ખેત્ર જોતારા સહાસદોને ખજર પડે નહિ કે આ બનાવ વનનો છે. માટે કલ્પિત વનનું વર્ણન કર્યું.

રંગલો—એ તો ખરૂં, પણ આ કયા દેશનું જંગલ છે? તેની મને ખબર પડતી નથી.

સૂત્ર૦—સોરઠ દેશનું આ જંગલ છે.

રંગલો—સોરઠ દેશની શી શી વસ્તુ વખણાય છે?

સૂત્ર૦—સોરઠનાં પાંચ તો રત્ન કહેવાય છે?

રંગલો—તે કયાં કયાં પાંચ? કહો.

સૂત્ર૦—સાંભળ-

શ્લોક.

સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાનિ, નદી, નારી, તુરંગયમ્ ।

ચતુર્થ સોમનાથશ્ચ, પંચમં હરિદર્શનમ્ ॥ ૬

અર્થ—ગોમતી વગેરે નદીઓ, સોરઠી સ્ત્રીઓ કાઠિયાવાડી ઘોડી, સોમનાથ અને હારિદ્રા, એટલાં પાંચવડે સોરઠ દેશ વખણાય છે.

રંગલો—ઈંડર જીલ્લામાં પણ પાંચ વાનાં વખણાય છે, તેનો અર્થલોક છે.

સૂત્ર૦—તે કયાં કયાં?

રંગલો—

અશ્લોક.

ઈંડરે પંચ રત્નાનિ, પાળી, પાષાણ, પાનડાં;

ચતુર્થ ગાલિદાનંચ, પંચમં વસ્ત્રલોચનં. ૭

સૂત્ર૦—સાબાશ! હવે મારી ખાતરી થઈ કે તું જહાસ્યરક્ષની પુષ્ટિ કરી શકશે.

રંગલો—હવે આ જંગલમાં પ્રથમ કોણ આવનાર છે તે તો કહો ?

સુત્ર૦—પ્રથમ રતાંધળો જીવરામભટ્ટ આવનાર છે, તેની સાથે તું વાતચીત કરજે. કેમકે તે પણ તારા જવો મિત્રજી છે.

રંગલો—હીક છે, આવવા દો.

— ૦ —

પ્રવેશ ૨જો.

(* જીવરામભટ્ટ આવે છે.)

(ગાનારા નીચે મુજબ ગાય છે)

“ જીવરામભટ્ટ આવ્યા, જોજો ભાઈ જીવરામભટ્ટ આવ્યા,
“ લાકડિ કર લાવ્યા, જોજો ભાઈ જીવરામભટ્ટ આવ્યા. ”

રંગલો—તાથેઈ, તાતા થેઈ બલા.

જીવ૦—(ઉભા રહે છે.)

રંગલો—કેમ છે, જીવરામભટ્ટ ?

જીવ૦—(ડોક વાંકી કરીને) કોણ એ !

રંગલો—જાઓ મારા સાહેબ, નથી ઓળખતા કે શું ?

જીવ૦—કાંઈ ઓળખાણ પડી નહિ.

રંગલો—આપણે બે નજદીકના સગા છીએ, તોપણ તમે ઓળખતા નથી, એ કેવી વાત છે ?

* ધરડો, ઘોળી દાદી ખંભે ખડખો, તુંબડું-દોરી, હાથમાં લાકડી, દેખાતો દરિદ્રી, ગાનારાના તાળ પ્રમાણે પગલા માંડતો વૃદ્ધની ચેકે ચાલતો આવે.

જીવ૦—આ અમારા સસરાના ગામની સીમમાં તે અમારું નજ-

દીકનું સગું કાણ છે ? શું તું અમારો સાગો છે ?

રંગલો—તમારો સાગો તો તમારી વહુનો બાધ હોય તે. શાસ્ત્રમાં

પણ કહ્યું છે કે—

ચોબોલા હંદ.

હિંગલાનો રંગ રાતો હોય, ને કોયલાનો રંગ કાઠો;

મોજો મગત એમ મળે જે, વહુનો માઈ તે સાઠો. ૮

તાથેઈ તાથેઈ તાતાથેઈ બધા.

જીવ૦—ત્યારે તું અમારો સસરો થાય છે ?

રંગલો—સસરો તો વહુનો બાપ હોય તે. માટે તમારી વહુને

પૂછી જોજો કે હું એનો બાપ છું ?

જીવ૦—(ગુસ્સે થઈને) ત્યારે તું અમારો શો સગો થાય છે ?

રંગલો—આપણે બે બાધઓ છીએ, બાધઓ !

જીવ૦—શું અમારો બાપ તેજ તારો બાપ કે ?

રંગલો—ના ના, એમ નથી; એથી ઉલટું છે.

જીવ૦—ત્યારે શું મશીઆઈ બાધ, મોળાઈ બાધ, પીતરાઈ બાધ,

નાતબાધ, કે ગામબાધ ? કેવો બાધ થાય છે ?

રંગલો—અરે ! એ તો બધા દૂરના સગા કહેવાય, અને આપણે

તો અડીને સગા છીએ.

જીવ૦—અડીને ?

રંગલો—હા, અડીને. એક તસુનું પણ છેડું નહિ.

જીવ૦—અડીને સગા તે કેવા ?

રંગલો—આપણે અને “ સગા ” મિત્રજભાઈ છીએ. હવે ઓળખ્યો કે નહિ ?

જીવન—મિત્રજભાઈ કેને કહેવાય ?

રંગલો—જેઓના મિત્રજ મળતા આવે તે મિત્રજભાઈ કહેવાય. કદાપિ સગા માના જણ્યા ભાઈઓ હોય, પણ તેઓના મિત્રજ મળતા ના આવે, તો લડીને કપાઈ મરે છે. પણ જે પરનાતવાળા સાથે કે પરદેશી સાથે મિત્રજ મળતો આવે, તો જીવન દોસ્તી બંધાય છે. માટે જગતમાં મિત્રજભાઈની સગાઈ જેવી બીજી એકે સગાઈ નથી. કહ્યું છે કે—

શાર્દૂલવિક્રિડિત વૃત્ત.

જોગી જોગિની પાસ વાસ વસશે, ભોગીજ ભોગી કને,
 બંધાળી જનને જરૂર જગમાં બંધાણિ સાથે બને;
 પાપી પાપિ વિષેજ પ્રીત કરશે, ધર્મિષ્ઠ ધર્મી વિષે,
 મિથ્યા સર્વ સગાઈ ભાઈ ભવમાં, સ્વાભાવિ સાચી દિસે. ૯
 મિત્રો હોય સ્વભાવમાંહિ મઝતા, તે મિત્રતા આદરે,
 સાચા સંકટમાં સહાય કરશે, કુર્બાન કાયા કરે;
 *ધીરે ધાન્ય ધનાદિ, ધામ, ધરણી, હેતે હસાવે હસે,
 એનો માતપિતાથકી અધિક તો, વિશ્વાસ આવી વસે. ૧૦
 જીવન—હા એ તો ખરી વાત છે.

રંગલો—હવે તમારે ક્યાં જવાનું છે ?

શુવૃ—બહાલા !! આજ તો સાસરે જઈને સાસુના હાથની રસોઈ જમવી છે, અને આડોશી પાડોશીની બાઈડીઓ કહેશે કે (કુદીને હાથનાં લટકાં કરીને) શુવરામભટ્ટ આવ્યા ! શુવરામભટ્ટ આવ્યા ! વાહ ! સાસરીયાનું સુખ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

સૌ આપે સનમાન, દાન, વલ્લિ જ્યાં, મિષ્ટાન્ન મેવા મળે,
સાસુ સ્નેહ સહીત શબ્દ ઉચરે, ત્યાં તાપ ત્રેણે ટળે;
સાઝાની વહુ સાઝિયો, હલ્લિમઝી, હેતે કરે હાસ્ય રે,
સ્વર્ગાવાસ સમાન સર્વ સુખ તો મંસારમાં સાસરે. ૧.૧

રંગલો—સાસુ હોંશીલી હશે !

શુવૃ—અરે સાસુએ હોંશીલી જોઈએ, અને આપણામાં પણ કાંઈ રૂપ, રંગ અને ગુણ જોઈએ; ત્યારે સાસુને વહાલા લાગીએ !

રંગલો—રૂપ ને રંગ તો તમારામાં પરમપતિના હાથીના જેવા છે, વાફૂ. આગળ ચાલો. મારે પણ તે ગામ તરફ આવવું છે.

શુવૃ—(આગળ ચાલતાં થોડાંક પગલાં ભરી—મનમાં) અરે રામ ! આ બે જુદા રસ્તા ફાટ્યા તેમાં મનસાપુરીનો રસ્તો કયો હશે ? હવે જો કાંઈને પૂછીએ તો અજ્ઞાની કરીએ.

રંગલો—બટ્ટ, કેમ ઉભા રહ્યા ?

શુવૃ—આ બે રસ્તા ફાટ્યા. એક આમ જાય છે, અને એક

આમ જામ છે. તેમાં મનસાપુરીનો રસ્તો કયો હશે? અ-
મારે કયે રસ્તે જવાનું? તે તું જાણતો હોજી તો કહે
જેઈએ.

રંગલો—તમે રસ્તો ભૂલી ગયાથી પૂછો છો કે મારી પરીક્ષા
લેવા પૂછો છો?

જીવન—અમે તો કાંઈ રસ્તો ભૂલી ગયા નથી; પણ તું જાણે છે
કે હું જાણ્યા છું ત્યારે તું રસ્તો જાણતો હોજી તો કહે
જેઈએ.

રંગલો—તમે નથી ભૂલ્યા, ત્યારે તમારે પૂછવાની શી ગરજ છે?
જાઓને એજ રસ્તો.

इंद्रवज्रा वृत्त.

પ્રીછે ન પોતે, પણ પૂછવાથી, છાજે દિલે શિષ્યવણેયવાથી;
પૂછે ગુરુ થૈ મનમર્મ લેવા, મિથ્યાભિમાની નર દંભિ એવા.

જીવન—એમાં તું શું કહેતો હતો? આજ રસ્તો છે તો. અમે
ક્યારે અજાણ્ય છીએ?

રંગલો—ફીક છે *જાઓ. (રંગલો પડદા ઓથે સંતાઈ જાય છે.)

* જે જામમાં કઢી કેરીઓ મળેજ નહિ; તે જામનો એક બ્રાહ્મણ
ક્યાંઈકથી કેરીઓ લાવ્યા હતા. રસ કઢીને પત્થરના વાટકામાં ભર્યો.
પછી સ્ત્રીને કહ્યું કે આજ તો રસ રોટલી કરવી છે. તે તને ન આવડે તો
પાંડેરાણુ ગુજરાતની છે તેને પૂછીને કરજે. એમ કહીને ગયા પછી, તે
સ્ત્રીએ પાંડેરાણુને પૂછ્યું કે મને રસ રોટલી આવડે તો છે, તોપણ પૂછ્યું છું
કે રસમાં લોટ નાખીને તેની રોટલીઓ કરવી, એમજ રસ રોટલી થાય કે

જીવ૦—(આગળ ચાલતાં) અરે! આતો રસ્તો ખેતરાઉ જણાય છે. ચાલ જીવ, પાછા ફરીએ. (પાછો ફરે છે.) અરે આતો જળાં અને કોતરાં આવ્યાં. પેલો રસ્તો પણ હાથથી ગયો. (ત્રણ ચાર વાર આઘો જમને) અરે આ ઠેકાણેથી મિનનજભાઇ અને આપણે જુદા પડ્યા હતા, તે આ જમણે રસ્તે ગયો, અને આપણને તે લુચ્ચે કામે રસ્તે ચડાવ્યા. આપણે તેને શિષ્યભાવે પૂછ્યું નહિ, તેથી તેણે અવળો રસ્તો બતાવ્યો. વાહ, આપણે એટલા હેરાન થયા એજ કે કાંઈ ખીજું? પણ વળી જાંઠા કોઇના શિષ્ય થાય કે? (મુઠે હાથ નાખે છે.) (વળી આમળ ચાલીને વિચાર કરે છે.) અરે પ્રભુ! હવે શું કરીશું? મેં તો જાણ્યું હતું કે દહાડા છતાં સસરાને ઘેર જમને ખેંચીશું. પણ હવે અવળો રસ્તો બતાવ્યો, તેથી વગડામાં ચાર પાંચ ગાઉ ગોથા ખાધાં. છેવટે રસ્તો તો જડ્યો, પણ હવે દહાડો આચમવા આવ્યો, અને ગામ તો હજી દોઢ ગાઉ રહ્યું છે. કોઇ માણસ આટલામાં જણાતું નથી. પેલો મિનનજભાઇ પણ જતો રહ્યો. આજ પૂરી કળેતી થવાની. હવે કોઇ દહાડો એકલો સાસરે આવું નહિ. કોઇ સાથે હોય તો તેના હાથ કાઢીને ચાલ્યા જમએ તે કોઇ જાણે નહિ. આજ સુધી આપણે એવી હોશિયારીથી આપણું કામ ચલાવ્યું છે કે હજી સુધી જમતમાં

નહિ? પાડોશણે હા કહી. પણ પેલીએ તેમ ક્યું ને પણ પાડોશણનો વાંક મળ્યો.

કોઈને ખબર પડી નથી કે જીવરામભટ્ટ રાતે દેખતા નથી,
પણ આજ ફજેતી થાય એવું જણાય છે.

પ્રવેશક ૩ એ.

જીજ્ઞાસુ રાયકો—(પડદામાંથી નીકળીને ખભે હાંમ લઈને
આવ્યો આવે છે; અને જેમ ભેંસોના ટાળાને
ખોલાવતો હોય તેમ હાંખો હાથ કરીને ખુમો
પાડે છે.) આહે !!! ઉ ઉ ઉ !!!

પાંચો રાયકો—(સાથે પાડી લઈને પાછળથી આવીને ખુમ
પાડીને) એ !!! જીજ્ઞાસુ, જીજ્ઞાસુ, જીજ્ઞાસુ, હે !!! ઉ.

જીજ્ઞાસુ—(પાછું જોઈને) અધ્યા શું કેસ ? પાંચો શું કેસ ?

પાંચો—અધ્યા ઉમો રહે તો ખરો. એમ નાહી શું જાય સે ?

જીજ્ઞાસુ—હાલ્ય, બેક ઉતાવલો હાલ્ય.

પાંચો—(પાસે જઈને) અધ્યા તારી ભેંહો ચ્યાં સે ?

જીજ્ઞાસુ—એ ઉદ્ધરાંટે મારજે થઈને ગામની ભાગોળે પૂગી હશે.
તારી ભેંહો ચ્યાં સે ?

પાંચો—તારી ભેંહો મહાણિયા માધેવ કને પુગી હશે. અધ્યા !
આધ્યો ભરામણ આવે સે, તેને જોળછ્યો કે ?

જીજ્ઞાસુ—ચ્યાં સે ભરામણ ?

પાંચો—એ !!! આધ્યો વેગળે આવે !!!

*કાજો કાંબજો આદેલો, માથે ફાળીયું બાંધેલું, પગની પાનીઓ
બાંધી લગાર ઉંચી રહે એમ પચના પંજ વડે હાંખા દદમ ભરીને ઉઠતી
પેઠે ઉતાવળો આવતો ભરખોડ આવે.

બીજલો—હું તો એને ઓળખતો નથી.

પાંચો—આપણા ગામમાં ઓલ્યો રથનાથમદ રસે ને ?

બીજલો—હા, હા.

પાંચો—એનો જમાણ. હવે ઓળછયો કે નહિ ?

બીજલો—ઓલ્યો રતાંધળો જીવરામમદ કે ?

પાંચો—હા, એજ જો ! એજ, બલો ઓળછયો અલ્યા !
બલો ઓળછયો.

બીજલો—તે બચારો રાતે તો આંખે મુદ્દા ભાળી હકતો નથી
તારે શી રીતે એના હઠરાને ધરે જઈ હકશે ?

પાંચો—હમો રે, આપણે એનું બાવડું ઝાલીને, એના હઠરાને
ધરે પુગાડીએ. બલા, બરામણનો દીયરો સે આપણને
ધરમ થાહે.

બીજલો—રથનાથમદે દીયરીનો ભવ બગાડ્યો સે. રૂપરૂપના
અવતાર જ્યો સે, તીને રતાંધળો વર જોયો સે, એ
તો કાગડો દંધધડું લાછ જીઓ.

પાંચો—રથનાથમદ શું કરે ? વધાત્રાના લેખ એવા હશે.

રંગલો—(પડદામાંથી નીકળીને) ખરે ખરો વિધાતાનોજ વાંક છે.

उपेन्द्रवज्रा वृत्त.

अरे न कीधां फुल केम जाने ?

कर्या बली कंटक शा गुलाबे ?

मुलोचनाने शिर अंध स्वामी,

खरे विधाता तुज कृत्य सामी.

પાંચો—જીવરામભટ્ટ, પન્ને લાગું, પન્ને લાગું.

જીવ—આવો નાયકા આસરવાદ, આસરવાદ.

બીજલ—જીવરામભટ્ટ, અતારે અહુરી વેળાના તમે વ્યાંથી આવ્યા ?

જીવ—કોણ એ ? બાબુ કોણ છે ?

બીજલ—એ તો હું. બીજલ, બીજલ.

જીવ—લો ઠીક થયું ઠીક થયું. અસુરી વેળાનાં કાઈલુગડાં લઈ
જાય, માટે અમે ફિકર કરતા હતા. અમને રસ્તામાં
એક દો ભૂલા પાડ્યા તેથી અસુર થઈ ગયું.

બીજલ—તમે મને દેખતા નથી ? રતાંધળા સો કે ?

પાંચો—બોલ માં, બોલ માં. એને રીહ સડશે, તને બોલતાં
આવડતું ન . કહ્યું સે કે—

રોહરો.

અંધાને અંધાં કહે, વરવું લાગે વેળ;

ધીરે ધીરે પૂઝિયે, શાથી સ્વોયાં નેળ ?

જીવ—(ગુરસે થઈને) મહારંડના ! તું રતાંધળો ! તારો બાપ
રતાંધળો ! તે ! બાપ ! અને તેનો બાપ રતાંધળો હશે.
(પથરો શીધે છે, ને મારવા દોડે છે.)

પાંચો—હું ! હું ! હું ! (હાથ ઝાલે છે.)

જીવ—અલ્યા, તું અમને કોણ કહેનારો ? અમારું ઘર શું જેવું

* અભિમાની પોતાને “હું” એમ કદી કહે નહિ; અમે કહે.

તેનું છે ? અમારા ગામમાં ખીજ બધા બ્રાહ્મણો તો પછીથી રખડતા આવીને રહેલા, અને અમારું ઘર તો કદોકડમીનું અસલનું છે. અમે હજાર રૂપૈયા ખરચીને દીકરીઓ સારે સારે ઘેર પરણાવીએ છીએ. અગતોતરા કાળમાં અમારો બાપ મરી ગયો, ત્યારે એક રૂપૈયાનું સવાશેર ધો મળતું હતું, તોપણ અમે કરને રૂપૈયા કઢાડીને આખું ચોખ્ખું તેડાવીને ત્રણ દહાડા સુધી બ્રાહ્મણોને લાડવા જમાડ્યા હતા. તારા બાપ પછવાડે તે શું કર્યું હતું ? બોલ ! બતાવ !

પાંચો—જીવરામબદ્ધ, એમ રીઠ સડાવીએ નહિ. મરને કેતો, એના કેવાથી શું થવાનું સે !

જીવ—અલ્યા ! અમારો બાપ વર્ષોવર્ષ શ્રાદ્ધ કરતા હતા, તે દહાડે સો સો બ્રાહ્મણોની પંચત થતી હતી. અમે જેવા તેવા નથી.

ખીજલો—“મારે મુગલ, ને ડુલાય પીંજરા,” તેમ તમારો બાપ પૈસાદાર હતો, તેથી તમે આટલી બધી રૂલ શેની મારો સો ?

રંમલો—

દોહરો.

લટકે ઝંધે મસ્તકે, વઢ ઢાલે વાગોલ;

મન જાણે મેં પગ વઢે, રાહ્યો સ્નાહિ સ્વગોલ. ૧૫

જીવ—અરે અમે પણ એના એ છેએ. ખારસેં ખારસેં રૂપૈયા ખરચીને ઉંઝા કુળમાં દીકરીઓ પરણાવીએ છેએ.

બીજલો—(પાંચાને) આ ખરી વાત હશે ? એની પાંહે ૬૬ વીહ હજાર રૂપીયાની મૂડી હશે ?

પાંચો—એના બેલવા ઉપરથીજ જણાય સે કે કાંઈ નથી. જેની પાંહે ધન કે વધા હોય તે આમ કુલાય નહિ.

રંગલો—

દોઢરો.

જે પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી ફૂલાય;

પૂરો ઘટ છલકાય નહિ, અધૂરો ઘટ છલકાય. ૧૬

બીજલો—ખરેખરો કુલણુ સે.

રંગલો—રતાંધળો ! ! (એમ કહીને નાશી જાય છે.)

જીવો—હમો રહે મહારાજના. નાશી કેમ જાય છે ?

બીજલો—તમે બીજાઓ સો હું કન્વા ? હુંતો જેતો નથી. પણ બીજા લોક કેતાતા કે જીવરામભટ્ટ રાતે દેખતા નથી.

જીવો—કોણ કહેતું હતું ?

બીજલો—અમારા ગામનો એક ભરામણ કેતોનો.

જીવો—એનો આપ રતાંધળો હશે અમે તો રાતે લખવા બેસીએ તો ત્રણસે ચોરક લખી કહાડીએ છેએ. જે બીજા કોઈએ અમારે મોઢે કહ્યું હોય તો તેના ઉપર ત્રાંગુ' કરીએ અને માથુ' ફાડીને તેને લોહી છાંટીએ. પણ તમને શું કરીએ ?

પાંચો—રીહ સડારીએ ને હોય, હાહરીમાં જઈએ, તે કોઈ મશકરી કરે, રોગ કરે. તો મોટું પેટ રાખીએ.

રંગલો—સાસરાની શેરીનું કુતરું કરડવા આવે, તો હાડે કહીએ નહિ.

જીવ૦—તમે અમારા સાસરાના ઓવાળ છો, માટેજ અમે સાંખી રહીએ છીએ. નહિ તો અમે લગારે સાંખી રહીએ એવા નથી.

પાંચો૦—હાલો, બેક ઉતાવળા હાલો. અમારી ભેંદો જતી રહે. હવે રાત પડવા આવી.

જીવ૦—રાયકા હાલો જોઈએ તમારો હાથ જોઉં.

પાંચો૦—મારા હાથમાં શું જોહો ?

ખીજલ૦—મારગ હુજતો નથી, ને કાકાં મારતો હાથે સે, માટે તારો હાથ ઝાલીને હાથવું હશે.

જીવ૦—તમને એવો વહેમ હોય તો અમારે તમારા હાથની કાંઈ મરજ નથી. અમે તો તેનું નશીબ કેવું છે, તે જોવા સાફ હાથ દેખાડવાનું કહીએ છીએ.

પાંચો૦—જુઓ જીવરામભટ્ટ માફ નશીબ એવું સે વાર ?

જીવ૦—આ અનામિકા, એટલે ત્રીજી આંગળીના ઉપલા વેદા કરતાં છેલ્લી આંગળી વધારે લાંબી છે. માટે તમે તમારા બાપ કરતાં વધારે સકરમી છો.

ખીજલ૦—ખરેખર કીધું અલ્યા ! તારા બાપની વખતમાં આટલી ધરાગી તમારે આણે હતી ?

પાંચો૦—આ ગામની પછવાડે ધરાં સે, તેના દીવા દેખાણા.

જીવ૦—હા, ખરા. કેવા સારા દીવા શોભે છે ? જુઓ.

બીજલો—જીવરામભટ્ટ, એ બે દીવા તમે દેખો સો કે ? (નાટકના સ્થળમાં નજદીક દેખાતા હોય તેટલા દીવા કહેવા.)

જીવો—હા. એક આ રહ્યો, ને એક આ રહ્યો. (બીજી તરફ બતાવે છે.)

પાંચો—એણીમેર દીવા આં સે ? દીવા તો આમ દેખાય સે.

જીવો હા, હા હું પણ એજ તરફ કહું છું તો. અને પેલો કી-ણો દીવો વેગળે દેખાય છે, તે સુદ્ધાં ત્રણ દીવા અમે દેખીએ છીએ.

પાંચો—(દીવા ગણીને) બે દીવા તો હું દેખું સું, અને ત્રીજો દીવો તો આટલામાં ચાઇ દેખાતો નથી.

જીવો—આ તરફ જુઓને. એ, રહ્યો ત્રીજો દીવો.

રંગલો—(હાજરે) તારા બાપનું કપાળ છે, તે તરફ તો ચાલતાં અડવડીઆં ખાય છે, હાથ ઝાલીને ચાલે છે, ને વળી ખાલી હોંગ કરે છે.

બીજલો—હાલ્ય પાંસા, આપણે તો ઝટ ઘરે જઈએ. એ તો અથડાતો અથડાતો આવશે.

પાંચો—(જીવરામને) હવે અમે તો કિતાવળા ઝટ ઘરે જઈએ.

જીવો—અમારા સસરાની ભેસ કેમ ? અમને દેખાડો તો ખરા. જોઈએ તમે ચરાવીને કેવી તાજી કરી છે ?

પાંચો—ભેંદ તો આગળ જઈ, પણ આ તમારા હહરાની પાડી સે તે જુઓ.

* રંગલાને હાંમેશાં જે વાક્યનો જવાબ મળવાનો ન હોય, તે વાક્ય તે આહું જોઈને જાયે.

૭૫૦—ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ફાંફાં મારે છે.)

પાંચો—એ આ રહી. જુઓ. સે માતેરી ?

૭૫૦—વાહવાહ ! અહ્યા પાડી તો સારી છે હો ! અમારી સા-
સુએ અમારી સાળીને ધવરાવીને જેવી મસ્તાની કરી છે.
તેવી તમે પાડીને કરી છે. (ઉપર હાથ ફેરવીને પૂછું
પકડીને ચાલે છે. પગ આડઅવળા પડે છે.)

પાંચો—તમારા હાહરાને ઘરે તમને પુગાડીએ ?

૭૫૦—કાંઈ પહોંચાડવાની જરૂર નથી. હવે તમારે ઉતાવળા જવું
હોય તો જાઓ, ગામ હુંહું આવ્યું છે માટે હવે કોઈ
લૂગડાં લઈ જાય એવી ખીંટ નથી, અને હવે તમારી અ-
મારે લગારે ગરજ નથી.

પાંચો—(ખીજલને) મારગને આડખેપડખે ઉડો ખાડો સે, તેમાં
જવાની પાડીને ટવ સે, માટે તેમાં પડશે તો બચારા
મરામણને વાગશે.

ખીજલ—ભોગ એના, આપણે શું કરીએ ?

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત

મિથ્યાભિમાનાં શિર દુઃખ આવે,
કદાપિ લોકો કરુણા ન લાવે;
જો સર્પને કાંઈ બિલાડી વાણે,
દેહી ઘણા લોક દિલે ન દાણે.

૧૭

(પાંચો ને ખીજલ જાય છે.)

જીવો—હવે હીક થયું. આ પાડીને પૂછું પકડીને ચાલ્યા જમણું
એટલે ઠેક સસરાને ઘેર જમણે ઉભા રહીયું; અને વળી
કહીયું કે, આ તમારી પાડી વગડામાં જતી રહેતી હતી,
તે અમે હાંકી લાવ્યા; નહિ તો તેને કોઈ લઈ જત
કે વાંધ મારી નાખત.

રંગલો—(તેની આલ જોઈને) આંધળો તો આંધળો, પણ વળી
લૂંટાય દેખાય છે

જીવો—(પાડી ખાડમાં ઉતરતાં ખોતે પછડાયા) અરરર ! ડૂલો
ભાગી ગયો ! હાથ ! હાથ ! હાથ ! હાથ !

રંગલો—પડે લૂંટો ને ભાગે ડૂલો, પણ લીધી વાત ન મેલે લૂંટો.

જીવો—આજ કોઈ નકારાનું મોં જોયેલું, તેથી હેરાન થયા. પેલા
મીઝજીભાઈને શિષ્યભાવે રસ્તો પૂછ્યો નહિ, તેથી
જરા રાત પડી ગઈ, અને આટલી પીડા ભોગવવી પડી.
અરે ! ખોવાળ સાથે ગયા હોત, તોપણ હીક હતું. હશે,
હવે પાંચડી તો સવારે શોધી કહાડીયું. જે થયું તે હી-
કજ થયું. રાતની રાત અહીંજ સૂઈ રહીયું. હાડો જિ-
ગસે, એટલે તો આપણે માત પાદશાહના પાદશાહ છીએ.
(હાંધી જાય છે, અને નમકોરાં વગાડે છે.)

(પડદો પડ્યો.)

(પાત્રોની ગોઠવણી થઈને પડદો પાછો ઉઘડે, ત્યાં સુધી ગાનારા
પૈલું પદ ગાય છે. “ મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા મેલ મિથ્યા
અભિમાન ” ઇત્યાદિ.)

अंक २ जो.

—:0:—

पात्र.

- ૧ રંગલો.
- ૨ રથનાથભટ્ટ—જીવરામભટ્ટનો સસરો.
- ૩ દેવબાઈ—જીવરામભટ્ટની સાસુ.
- ૪ સોમનાથ—જીવરામભટ્ટનો સાળા, ઉંમર વર્ષ ૧૭ નો.
- ૫ જમના—જીવરામભટ્ટની વહુ, ઉંમર વર્ષ ૨૦ ની.
- ૬ ગંગા—જમનાની બહેનપણી.
- ૭ પાંચો—ભરવાડ.

સ્થળ—રવનાથનું દેવું ધર.

(୫୬୧୯ ବିଭାଗ)

(ત્યાં રથનાથભટ્ટ સહકુટુંબ બેઠા છે. વળગણીએ ટુંકા પનાનાં પોતિયાં, અને ધોતિયું સૂકવેલું છે. તુળસી ક્યારો ને દર્બની જુડી છે. એકેકું ધોતિયું બાપ દીકરે પહેરેલું, એકેકું અગવસ્ત્ર ઝાઢેલું ઉઘાડે માથે સોમનાથને વેદ ભણાવે છે. યજુરે દના હાથે સ્વર લખે.)

२५॥१०—धीरानन्दुग्ध्यंध्युषंद्ध्युषंद्

धीरान् ६६, ६६६६, २।

(ત્રણ ચાર વાર કહેવરાવે છે. પણ આવડતું નથી.)

રધના૦—સરત રાખીને બણુ. કોઇ મુસલમાન રસ્તે જતો હશે,
તેને કાને વેદનો શબ્દ પડશે તો તે મંત્ર નિષ્ફળ થશે.
(મશાલચીને) અલ્યા કાનમાં આંગળીઓ ઘાલજો. આ
વેદનો મંત્ર સાંભળીશ તો તું કાને બહેરો થઈશ.

સોમના૦—બાપા, વાણિયાને, કણુખીને કે રજપુતને વેદ સંભળા-
વાય કે નહિ ?

રધના૦—નહિ. એ લોકોને પુરાણોક્ત શ્લોકથી કર્મ કરાવવું. એ-
મના આગળ વેદનો મંત્ર બણાય નહિ.

દેવબા૦—અમરતા મિથ્યાભિમાન કરે છે. મનમાની દક્ષણા મળે, તો
નવાબ સાહેબની આગળ પણ વેદ બણે, અને હાઉક
સાહેબને સોમયાગ * કરાવે એવા છે.

સોમના૦—બાપા, આ મંત્રમાં શો અર્થ હશે ?

રધના૦—જ જ રાંડના, વળી વેદના અર્થ તે થાય કે ? વેદનો
અર્થ પરમેશ્વર જાણે, કે બ્રહ્મા જાણતા હતા, ખીજું
કોઇ જગતમાં જાણતું જ નથી.

બોલ—સન્ધ્યાં સઢ્ઠં હાઢ્ઠનાંહનમ્

સોમના૦—સંધ્યો ઉઠઉઠ. બાપા, આ તો બહુ કઠણ છે. માટે
આ પડતું મૂકીને શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણ
બણવા જાઉં ?

રધના૦—સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણીને આપણે શું કરવું છે ?

સોમના૦—પુરાણશાસ્ત્ર ભણીને કથા વાંચવા શીખીશ.

રધના૦—શાસ્ત્રીઓને અને પુરાણીઓને ખરા બ્રાહ્મણોની હારમાં કોણ ગણે છે ? એ તો શુદ્ર જેવા કહેવાય.

સોમના૦—શાસ્ત્રી પુરાણી શુદ્ર જેવા ગણાય ?

રધના૦—હા. વ્યાકરણશાસ્ત્ર ને પુરાણ તો વેરાગીએ ભણે; પણ અન્ય વરણ્યથી વેદ ભણાશે ? બ્રાહ્મણને તો વેદનો જ અધિકાર છે પેશ્વાની સભામાં દક્ષણા વહેંચાતી તે વેદિયાને હિતમ, શાસ્ત્રીને મધ્યમ અને પુરાણીને કનિષ્ઠ દક્ષણા અપાતી હતી.

સોમના૦—ત્યારે પુરાણની કથા આપણે સાંભળવી કે નહિ ?

રધના૦—અમારા ઘરડા હતા, તે પુરાણની કહાણીઓ વંચાતી હોય, ત્યાં થઇને જીવું પડે, તો કાનમાં આંગળાઓ ધાલીને ચાલ્યાં જતા હતા, પુરાણના ગપ્પાનો શબ્દ કાનમાં પડે તો બ્રાહ્મણનો કાન અપવિત્ર થાય. એ તો શુદ્રોએ વાંચવા ને સાંભળવાં જોઇએ. સુતપુરાણી પણ શુદ્ર હતો.

હા. બોલ— સન્ધ્યાં સઢેં હાર્દનાંહનમ્

સોમ૦—સન્ધ્યો ઉડઉડ.

રધના૦—(સોમનાથને મારવા માટે છે, સોમનાથ રોવા માંડે છે.)

દેવઆ૦—(હાથનું લટકું કરીને) મારા છોકરાને મારશે નહિ.

બહુતાં નહિ આવડે તો ચાલ્યું. બ્રાહ્મણનો દીકરો છે તે
ભીખ માંગી ખાશે. ભૂખે તો નહિ મરે ?

રઘના૦—હું જાણું છું કે તું છોકરાને ભીખ માગતો કરવાની છે.

દેવખા૦—ત્યારે તમે બહી બહીને ક્યાંના કારભાર કર્યા ? સો સો
જણાની આગળ કાલાવાત્રા કરીને દાન દક્ષણા માગી
લાવે છે, તોપણ કાંઈ ઉંચુતો આવ્યું નહિ. પેલો
શાસ્ત્રીનો છોકરો ને પુરાણીનો છોકરો અંગ્રેજી બહીને
સરકારની નોકરી કરે છે, તે મહીને મહીને પચાશ રૂપૈ-
યાનો પગાર લાવે છે. મારે તો છોકરાને તમારું બહુ-
તર બણાવવું નથી. કાલથી છરકોલમાં મૂકવો છે.

રઘના૦—મલેચ્છની વિદ્યા બણાવીને મારી સાત પેઢીનું નામ તું
ખોળવા બેઠી છે !

દેવખા૦—આ બહુવું તે રળી ખાવાસાડ કે બીજું કાંઈ ? ત્યારે
જેમાંથી બે રૂપૈયા સુખેથી મળે તે બહુતર ખરું.
બીજું બહુતર શા કામનું ?

પ્રવેશ ૨ જો.

રંગસૌ૦—(આવીને આહું અવળું ચારે તરફ જોઈને) આટલામાં
બ્રાહ્મણનો વાસ ક્યાં હશે ? અરે જીવ આ તુળસી-
ક્યારોતો દેખાય છે. અને વેગળી શિવની દહેરી પણ છે.

શાર્દૂલવિક્રિડિત વૃત્ત.

ક્યારોતો તુલસી તગો તગતગે, ટૂંકે પને પોતિયાં,
 નેવે તો લટકે વઢી વલગળી, ધોઈ ધર્યાં ધોતિયાં;
 દીસે દર્ભ જુઢી, રુઢી શિવતળી, દેરી પળે પાસ છે,
 એ ઐંધાળથકીજ જાણ ઉરમાં, વિપ્રોતળો વાસ છે. ૧૮

અરે રઘનાથભટ્ટનું ઘર આ કે ?

રઘના૦—(ઉમાં થઈને હાથ લાંબો કરીને) આવો નાટક નટજી

રંગલો૦—(લાંબે હથે મળીન)—આવો લાડુભટ્ટજી.

રઘના૦—કેમ છે લાયક લઉવા.

રંગલો૦—હીક છે કાકાકડિયા.

રઘના૦—ક્યાંથી આવ્યા તમે ?

રંગલો૦—તમે ત્યાંથી અમે (લાંબો હોઠ કરીને).

રઘના૦—એ સઉ સાબું તાબું ?

રંગલો૦—પંડ સાબું સઉ સાબું.

રઘના૦—કહોને વાત વિસ્તારી.

રંગલો૦—આંધી મૂઠી સારી. (મૂઠી બતાવે છે).

રઘના૦—કેટલા છેવા છોડ.

રંગલો૦—પાછળ કોડ મોડું (પોતાની હથેળીમાં હથેળી ફરવે છે)

રઘના૦—કાંઈ સંદેશો સારો ?

રંગલો૦—આવે જમાઈ તમારો.

રઘના૦—કેમ આવે છે ચાલી ?

રંગલો—પાડીનું પુંછ ઝાલી

રઘના—આ કામે આ વાટે ?

રંગલો—ચલુને તેડવા માટે.

રઘના—આવશે આજની રાતે ?

રંગલો—રાતે કે પરભાતે.

રઘના—તમે આવ્યા શું રંગવા ?

રંગલો—આવ્યા તમને મળવા.

રઘના—તમ આવે અમરાજી.

રંગલો—અમે પ્રસન્ન થયાજી.

રઘના—તમે બૃહસ્પતિ દેવા.

રંગલો—તમે ભેંશપતિ જેવા.

સોમના—(ગિરો થઇને) અલ્યા, ભેંશપતિ કોને કહેવાય ?

રંગલો—“ ભેંશનો પતિ પાડો, હોય શરીરે જાડો, તે ભગરી
ભેંશનો લાડો. ” તેને ભેંશપતિ જેવો કહેવાય

રઘના—નહિ નહિ મૂર્ખા. મહા પંડિત હોય તેને બૃહસ્પતિ
જેવો વિદ્વાન કહેવાય.

રંગલો—મેં પણ તમને ભેંશપતિ જેવા વિદ્યમાન કહ્યા કે નહિ ?

રઘના—(પોતાની સ્ત્રીને) અલી સાંભળે છે કે ?

દેવબાઇ—શું કહો છો, સોમનાથના બાપા ?

રઘના—આ છવરાયમદનો સંદેશો આવ્યો છે. તે જન્મતાને તે-
ડવા સારૂ એ દહાડામાં આવનાર છે. માટે લૂગ-
દાંનાં ચીથરાં કરાં હોય તે કરી રાખજો.

દેવબાઈ—સાક્ષા, ઘાઘરા અને કાંચળીઓ તો મેં તૈયાર કરી રાખી છે, પણ એક દૂપેસ પડાવવું છે અને કાચળ પાડવું છે.

રંગલો—આથી વળી વધારે કાચળ જમનાના કપાળમાં કેટલું ચોપડવું છે ? કહ્યું છે કે—

વંશસ્થ વૃત્ત.

મિથ્યાભિમાની વર જેહને મલ્લયો,
તે માનનીનો અવતાર તો વલ્લયો;
કરે કલ્લાપો વહુ સર્વ કાલ્લમાં,
તેને સદા કાજલ છે કપાલ્લમાં.

૧૯

રઘનાથ—(આંતે) અલી, સાંભળે છે કે ?

દેવબાઈ—યું કહો છો ?

રઘનાથ—રામનાથ મહાદેવમાં પેલા ચિદાનંદસ્વામી રહેતા હતા, તેમણે કાલે કૈલાશવાસ કર્યો. એવા સ્વામી ગીજ્ઞ મારા જીવામાં આવ્યા નથી. એ તો મહા જોગીરાજ હતા.

દેવબાઈ—કાશીમાં એમના જોવા હશે ?

રઘનાથ—અરે કાશીમાં પણ એવા નહિ હોય.

* હાસ્યરસની પુષ્ટિ વાસ્તે રંગલો બોલ બોલ કરે, માટે તેને હમેશાં હત્તર આપવાની જરૂર નથી. વળી તેણે અણજમવું કહ્યું, તેથી રઘનાથભટ્ટે આડી વાત ચલાવી.

દેવબા૦—ત્યારે દૈવાશમાં તો હશેજ.

રઘના૦—હું તો જાણું છું કે દૈવાશમાં પણ એવા તો સ્વામી નહિજ હોય.

રંગલો—જમરાજના શહેરમાં હશેજ.

દેવબા૦—એ સ્વામીને કોણુ લઈ ગયું હશે ? અને તે ક્યાં ગયા હશે ?

રઘના૦—એમને તો સાક્ષાત્ પ્રભુના પાર્ષદ આવીને દૈવાશમાં લઈ ગયા હશે.

રંગલો—કોણુ જાણે પાર્ષદ લઈ ગયા હશે, કે વગડનાં શીયા-ગિયાં ખાઈ ગયાં હશે.

પ્રવેશ ૩ જો.

(પડદા પાછળથી) એ કમાડ ઉઘેડો.

(ઉભો રાખેલો પડદો, તેના લાકડાને પાછળથી કોઈ ડોકે છે.)

દેવબા૦—એ ખડકીનાં બારણાં કોણુ ડોકે છે ?

રઘના૦—ગોવાળ વાળુ લેવા આવ્યો હશે.

દેવબા૦—(બારણાં ઉઘાડવા જતી હોય તેમ પડદા પાસે જઈ જુએ છે, ત્યાં પડદામાંથી પાંચોરાયકો નીકળી આવે છે).

પાંચો—વાળુ લાવો, વાળુ !

દેવબા૦—હમણાં ઉભો રહે આપું છું.

પાંચો૦—(કાખમાં લાકડાનું ટેકણુ દબને પગની આંટી ભરાયને ઉભો રહીને) રઘનાથમદ !

રધના૦—કેમ છે રાયકા ?

પાંચો૦—ઝોલ્યા આવોને તમે કાલે દાટી આવ્યાતા, તેને આજ વગડાનો જરખ ખોદીને લઈ જતોતો.

રધના૦—ખોલમાં, ખોલમાં, મૂખમાં. જરખ શું લઈ જાય ? એમને તો પ્રભુના પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો૦—અરે શું પારહદ લઈ જાય ? મેં નજરો નજર દીકો. જરખ વગડામાં લઈ જતોતો.

રધના૦—હોય નહિ, હોય નહિ. જરખ શું લઈ જાય. એ તો પરમેશ્વરના પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો—મારા દીયરાના હમ. મેં ખીજલને દેખાડ્યો, અને કી-ધું કે, ઝોલ્યા આપણા ગામના ખામણોના ગરને ઝોલ્યો જરખ લઈ જાય સે.

રધના૦—અરે જૂહી વાત. એવા મહાભોગીને જરખ શું લઈ જાય ? એ તો પાર્ષદ લઈ ગયા.

પાંચો—તારે તમારા લોકો એને પારહદ કેતા હશે, પણ અમે તો એને જરખ કંઈએ સેએ.

રધના૦—(પોતાની સ્ત્રીને) હવે એને આપવું હોય તે આપીને અહીંયા ઝટ કાઢ.

કુવખાઈ—લે અધ્યા, લે આ રાટલો.

પાંચો૦—તે રાટલો શા વાસ્તે આપો સો ?

કુવખાઈ—ત્યારે શું આપે ? વરસુંદ લેવી અને વળી રોજ વાળું લેવા આવવું.

પાંચો—એ વરહાં ય્યાં વરહુંદ તમે ચાણે દીધી સે ? આજ
જમાઇ આવ્યા સે તે તમે લાખશી કરી હશે, તેતમારાં
સોકરાં લાખશી ખાય, અને મારાં સોકરાં ટાઢો રોટલો
ખાય કે ? “ એવો ય્યાં ગોકળીઓ ગાંડો સે, જે
દીવાળીને દહાડે ઘેંહ હીરાવે.” હું ચાણે રોજ રોજ
લાખશી માંગું સું ?

દેવખાં—જમાઇ ક્યાં છે ? જમાઇ આવે તે દહાડે લાખશી
લેવા આવજો, બા.

પાંચો—વળી નથી આવ્યા સે ? જમાઇ આવ્યાજ સે તો.

દેવખાં—તારા સમ, નથી આવ્યા. આવ્યા હોત તો હું ના કહું ?

પાંચો—ગામના પાધર હુધી અમે ભેગા ભેગા આવ્યા સૈએ.
પાડીનું પુંસહું ઝાલી જમાઇ આવતાતા ને વળી !

દેવખાં—એ તો રાતે માહું દેખે છે, માટે તું એમને આપણા
ઘર સુધી પહોંચાડીએ નહિ ?

પાંચો—એને અમે પુંગાડવાનું કીધું; પણ એ તો બહુ મીઝજી
સે. ઉલ્લી રીહ સડાવા માંડી. પસે પાડીનું પુંસહું
ઝાલીને આવતાતા.

દેવખાં—પાડી તો ક્યારની ઘેર આવી છે; પણ જમાઇ તો
આવ્યા નથી.

પાંચો—તાણે રોટલો તો રોટલો ઘો ! લાવો હું મારે જઈ.

દેવખાં—લે આ રોટલો.

પાંચો—(કાંબળાના છેડામાં લઇને જાય છે).

દેવખાં—અરે સોમનાથ, તું ને તારો આપ જઓ અને જુઓ.

તે મિથ્યાભિમાની રાત વેળાનો ક્યાંક ફાંફાં મારતો
હશે; તેને ઘેર લઇ આવો.

સોમનાઠ—ચાલો બાપા, આપણે જઈએ. રાત અજવાળી છે.

રઘનાઠ—હું તો કાંઈ આવતો નથી, તેને ગરજ હશે તો ઘણાંય
પ્રશ્ન મારતો આવશે.

દેવબાઠ—અરે, જાઓ જાઓ, ક્યાંક વગડામાં પડ્યો રહે તે
જતાવર મારી નાખે, તો ન્હાનપણમાંથી આપણી
જમનાનો ભવ બગડે.

રંગલોઠ—જમનાનો ભવ બગડી ચૂક્યો છે; હવે શો બાકી છે ?

રઘનાઠ—ચાલ, સારે પાદર સુધી જોઈ આવીએ. (તે બંને
જણા જાય છે,)

પ્રવેશ ૪ થો.

(ગંગા આવે છે)

દેવબાઠ—અરે જમના, તારી બેનપણી ગંગા આવી.

જમનાઠ—આવ, બહેન ગંગા, કેમ તું હમણા જણાતી નથી ?

ગંગાઠ—મારે પણ સાસરેથી આણું આવવાનું છે, માટે તૈયારી
કરવામાં રોકાઈ રહું છું. તેથી તારી પાસે અવાતું નથી.
(જમનાની જોડે બેસે છે, અને બરત બરે છે.)

દેવબાઠ—ગંગા, તમે બંને જણીઓ અહીં બેસજો, હું રસોડામાં
જઈને રાંધવા માહું, હમણા જીવરામભટ્ટ આવશે.

ગંગાઠ—સારું, બેઠાં છીએ. (દેવબાઠ જાય છે.)

જમના—ગંગા, તું શેનું ભરત ભરે છે ?

ગંગા—આ તો મારે સાસરે લધ જવા સાડ શેતરંજની બાજી ભરે છું.

જમના—(ઊંડો નિસાસો મૂકીને) અરે પરમેશ્વર !

ગંગા—શા વાસ્તે નિસાસો મૂકે છે ?

જમના—એમજ તો.

ગંગા—કહે તો ખરી ?

જમના—શું કહું, માઈ કપાળ !

રંગલો—

દોહરો.

અંતરનું દુઃખ અવરને, કહેતાં કહિ ન શકાય;

મુકે નિસાસા મુશ્કેલી, રોતાં રજની જાય. ૨૦

ગંગા—મારા સમ, કહે તો ખરી. શું કાંઈ તારે સાસરામાં દુઃખ છે?

જમના—(હસકાં ભરતી) બાઈ, માઈ દુઃખ માઈ મન જાણે છે, કોઈની આગળ કહેવામાં માલ નથી.

ગંગા—પોતાના અંતરનું હોય તેની આગળ તો કહીએ. કહ્યા વિના કોઈ શું જાણે.

જમના—કહીને હવે શું કરવું ! એનો કાંઈ ઉપાય નથી. પાણી પીને ઘર શું પૂછવું !

ગંગા—તારે શું દુઃખ છે ? કહે તો હું જાણું તો ખરી.

જમના—બાઈ, બાપે ઉંચું કુળ જોઈને નાતજાતમાં આખર મેળવવાનો પોતાનો સ્વાર્થ તાક્યો છે; મારા સુખ દુઃખ ઉપર કશો વિચારજ કર્યો નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

કન્યાવિક્રય જે કરે ધન લંઈ, ધિક્કાર તેને ધરો,
કીર્તીના કદિં લોભથી કુલ્લ જુએ તે પાપિ પૂરો સ્વરો;
કીર્તિં દ્રવ્યતણો કશો જગતમાં, જે સ્વાર્થ સાધે નહીં,
કન્યાના સુખનો વિચાર કરશે, તે પુણ્યશાળી સંહી. ૨૧.

દોહરો.

સદ્વિદ્યા, સદ્ગુણ, સધન, સદાચરણ, સુવિચાર;
ઉત્તમ કુલ્લ તો: એજ છે, જે ઘર સુખિ નરનાર. ૨૨
કુસંપ ને કંજુસપણું, માનનિને નહિ માન;
એજ અધમથી અધમ કૂલ્લ, નિર્ધન નિર્વિદ્વાન. ૨૩

ગંગા—શું તારો ધણી નમાલો છે ?

જમના—ના, ના, એમ તો કાંઈ નહિ; પણ દહાડો આથમ્યો કે
આંખે ધમ, કશું દેખે નહિ. દહાડે તો આપણે મલાજ-
માં રહેવું પડે, અને રાતે તો કશું દેખેજ નહિ. આપણે
મમે તેવાં ધરેણું કે બરત બરેલાં લૂગડાં પહેર્યા હોય,
પણ તે શું બાળવાનાં ?

ગંગા—હોય, નશીબની વાત, એમાં શું ! જેમ તેમ મન વાળવું.
શું કુંભારના ધરતું હાંધું છે કે બદલી લવાશે ?

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

ન શોભતે પાંચરિ પામરાણાં
મણિર્યથા મર્કટકંઠ લગ્નઃ ।

અંધઃપતિ પ્રાપ્ત વિલાસિનીનાં

કટાક્ષબાણા વિફલા ભવંતિ ॥

૨૪

અર્થ—જેમ બીજારીને પામરી શોભે નહિ, માંકડાની કોટે મણિ શોભે નહિ, તેમ આંધળો ઘણી પામેલી સુંદરીના નેણુના આળા નિષ્ફળ જાય, માટે શોભે નહિ.

જમના—અરે રાતે દેખતો નથી, એની તો મને ઝાઝી બળતરા નથી; પણ ખોટી પતરાજી રાખે છે, તે જોઈને મને ઘણી બળતરા થાય છે.

રંગલો—

દોહરો.

મિથ્યા અભિમાની મનુષ, ઠાણી કરે ઠગાઈ;

તેથી તેની થાય છે, મૂંગઝ વિના મવાઈ. ૨૫

ગંગા—ખોટી પતરાજી શી રીતે રાખે છે ?

જમના—દહાડા છતાં વાળ કરીને બારણા બંધ કરીને ઘરમાં પેશી જાય છે. કોઈ આવે તો તેને કહેવરાવે છે કે, હું તો રાતે અનુષ્ઠાન કરું છું, માટે કોઈને મળતો નથી.

ગંગા—એમ કરીને પોતાની ખોડ છાની રાખે છે ?

જમના—છાની તો ધૂળે રહેતી નથી. જેમ છાની રાખવાની

તદખીર કરે છે, તેમ તેમ લોકાને હસવાનું થાય છે;
અને તે વાત વધારે ચરચાય છે.

રંગલો—

પાદાકુલ છંદ.

જેમાં ગુણ કે અવગુણ એકે, છાનું કદી રહે નહિ છેકે;
છોને છલથી છાનું રાખે, દુનિયાં દેશે તેવું દાખે. ૨૬

ગંગા—હશે, તેમાં તારે શું ?

જમના—તે ખોટી પતરાળ કરે છે, તેથી લોકો મારા આગળ
કહી કહીને મને દાઝે બાળે છે.

ગંગા—તેને મોઢે કોઈ કહેતું નથી ?

જમના—ધણ્યએ કહે છે; અને ‘સ્તાંધળો’ કહીને નાનાં છોકરાં
પણ ખીજવે છે. પછી ઘંટો લઈને છોકરાંને મારવા દોડે છે

ગંગા—ત્યારે તું શિખામણુ દધ્યએ નહિ, કે જેમ જેમ ખીજવશે
તેમ તેમ લોકો વધારે ખીજવશે.

જમના—અરે બાઈ, મારી શીખામણુ તે માને !

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

કહી સુણાવો શુભ કે’ણ કાને,
મિથ્યાંભિમાની મુરખો ન માને;
સ્વરૂં કહેતાં ઉલટાજે; સ્વીજે,
કુપાત્રને બોધ કદી ન કીજે.

ગંગા—એમ તો મારો ધણી સારો છે. આપણે કાંઈ સારી સલાહ આપીએ તો માને છે; અને જ્યારે મારા ઉપર બહુ ખુશી થયા, ત્યારે હરખથી એક સોનાનો હાર ધડાવીને મારે વાસ્તે લાવ્યા.

જમના—મારા ધણી પાસે તો હું કશું માગું તો કહે છે કે ચુલામાંની રાખ લે.

ગંગા—મારો ધણી તો મને કહે છે કે હું તને કોઈ કોઈ વખત થોડી થોડી રકમ આપું તે તું સાચવીને રાખજે; કેમકે ખરી વખતે કામમાં આવે. પછી ધણીકવાર એક રૂપૈયો, બે રૂપૈયા આપીને કહેશે કે લે રાખ્ય, લે આ રાખ્ય.

જમના—

વસંતતિલકા વૃત્ત.

લે રાખ્ય રાખ્ય તુજ વલ્લભ વાણિ દાસે,
લે રાખ રાખ મુજને મરથાર માસે;
સોંપે તને હરખથી શુભ હાર સ્વામી,
હું તો હવે મુજ પતીથકિ હાર્ય પામી. ૨૮

(એમ કહીને કપાળ કુટે છે.)

(પડેલા પડેલો)

ગાનારા ગાય છે—“મેલ મિથ્યા અભિમાન,” ઈત્યાદિ.

અંક ૨ જો.

પાત્ર.

૧ રઘનાથભટ્ટ, ૨ સોમનાથ, ૩ રંગલો, ૪ જીવરામભટ્ટ.

પ્રવેશ ૧ લો,

સ્થળ—ગામનું પાદર.

(પડદો ઉઘડ્યો.)

(ત્યાં ત્રણ જણા ઉભા છે, અને જીવરામભટ્ટ એક કોણે ખાડમાં સૂતેલો છે.)

સોમનાઠ—બાપા, અજવાળી રાત કેવી સારી શોભે છે ? અને આ ગામનું પાદર પણ રાજયામણ દેખાય છે.

રઘનાઠ—અજવાળી નાતે રોજ અહીં આવતા હજારે તો સાંડે.

સોમનાઠ—જીવરામભટ્ટને ગામથી આવવાનો રસ્તો તો આ છે; પણ જીવરામભટ્ટ તો ક્યાંઈ જણાતા નથી.

રઘનાઠ—જે, આટલામાં ક્યાંઈ હશે.

સોમનાઠ—અરે આટલામાં તો ક્યાંઈએ નથી. એ તો રતાંધળો ક્યાંઈ ચડી ગયો હશે.

રઘનાઠ—એક બે ઘાંટા કાઢીને બોલાવ બેઠાં. આટલામાં હશે તો બોલશે.

સોમનાઠ—એ ! ! ! જીવરામભટ્ટ. જીવરામભટ્ટ ! ! બાપા, અહીં તો કોઈ બોલતું નથી.

રંગલો—ઘાંટા ક્યાં કાઢી શકે છે ? એમ બોલાવાય કે આમ બોલાવાય ? હે ! ! ! જીવરામભટ્ટ, જીવરામભટ્ટ હેડ ! ! એમ બોલાવાય.

રઘના૦—રસ્તાની આગ્રુઆગ્રુએ જો, ક્યાંક જાંધી ગયો હશે.

સોમના૦—ખાડને કાંડે કાંધક લુગડાં જેવું જણાય છે. વળી સુવાવડીના ગાભા જેવું કાંધક છે.

રઘના૦—જ, જાંધને જો, રતાંધળો છે, માટે ખાડમાં પડી ગયો ન હોય,

શુવરા૦—(સુતો સુતો બબડે છે.) જો રાંડનો, મારો સસરો થઈને મને રતાંધળો કહે છે. તો પછી બીજા લોકો કહેજ તો.

સોમના૦—બાપા, આ પાગડી તો શુવરામભટ્ટની છે ખરી. આવું નવધરું બીજા કેવું હોય ? અને ખાડમાં કોઈ સુતું હોય એવું જણાય છે.

રઘના૦—બુમ પાડીને બોલાવી જો, તે હશે તો બોલશે.

સોમના૦—(ઘાંટો કહાડીને) શુવરામભટ્ટ, શુવરામભટ્ટ ! બાપા, આતો કોઈ બોલતું નથી.

માલિની વૃત્ત.

અણસમજુ જનોના સંશયો સદ્ય છુટે,

પણ સમજુ જનોના સંશયો તો ન સૂટે;

સરલ-મન જનોની માંગતાં ડંઘ માંગે,

કુટિલ જન કદાપી જાગતા તે ન જાગે. ૨૯

રઘના૦—ઉંધી ગયો હશે, તું જાંધને જાગાડ.

રંગલો—ઘાંટિયો જાલીને ખેંચ, એટલે જામશે.

સોમના૦—બાપા, કદાપિ ભૂત હોય તો મને તો બીક લાગે.

રંગલો—મારને એક પથરો.

સોમનાઠ—આપા, કહો તો એક પથરો માફ એટલે જાગશે.

રઘનાઠ—વળી તેનું માથું પુટે તો પાટો આપણે બાંધવો પડે.

દોહરો.

કદિ તેને હઠિયે નહી, જો રિસ વહુ ચડિ જાય;

મારીને રોવું પડે, પસ્તાવો પછિ થાય. ૩૦

માટે આ ખાડને કાંઠે હું ઉભો છું, અને તું ખાડમાં જઈને
એને જગાડ, એટલે તને ખીક નહિ લાગે.

રંગલો—તને નહિ આવડે. જો હું જગાડું. (તેનો ટાંટીઓ ઝાલીને
પુખ્ત ઘસડે છે અને બોલે છે કે) ઓ જીવરામભટ્ટ, ઓ
જીવરામભટ્ટ !!

જીવઠ—અરે કાણુ છે ? કાણુ છે ?

સોમનાઠ—અલ્યા ! અલ્યા ! એમ શું કરે છે ? (મારવા જાય છે)

રંગલો—જો જો ગણુનો બાધ દોષ જાગતા નહતો તેને મેં
જગાડી આપ્યો, ત્યારે ઉઘટો મને મારવા આવે છે.
તારો વાંક નથી બાધ. આ વખતજ એવો છે કે જેનું
બહું કરીએ, તે પુરું માને.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વાળી નમ્રપણે ઘણેજ વદિયે, તો તુચ્છ તે તો ગણે,

શાંતી રાંચિ કુવાક્ય સૂચ સ્વમિયે, તો લાત હાથે હણે;

કેવો છે વિપરીત કાલ કલિનો ? શું હું વસ્ત્રાણું વધું ?

સારું કોઈતણું કદાપિ કરિયે, વૂરું ગણે તે વધું. ૩૧

સોમનાઠ—ઉઠો ઉઠો, અહીં ખાડમાં કેમ સુઇ રહ્યા છો ?

જીવઠ—સાસરિયામાં જવું, તે કોઇ તેડવા બોલાવવા આવે અને માન પાન દેખીએ તો જઇએ, નહિ તો ગામને પાદર સુઇ રહીએ.

સોમનાઠ—ચાલો ! હવે અમે બે જણા તેડવા આવ્યા છીએ. પેન્નો ગોવાળ કહેતો હતો કે પાડીનું પૂંછડું પકડીને જીવરામભટ્ટ આવે છે.

જીવઠ—અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી. જો આવવું હોય તો તે પાડી સાથે આવીએ નહિ ?

સોમનાઠ—શા વાસ્તે અમારે ઘેર આવવું નથી ? તમને કોઇએ કાળું ગોરું કહ્યું છે ?

જીવઠ—તમારી માએ એક દહાડો મને રતાંધળો કહ્યો હતો માટે તમારે ઘેર અમારે આવવું નથી. એટલા સાર અહીં સૂતા છીએ.

સોમનાઠ—વાર, અમારે ઘેર ન આવવું હોય તો ગામમાં આવીને કોઇને ઘેર રાત રહેવું હતું.

જીવઠ—અમે સમ ખાધા છે કે અમારે તમારા ગામનું પાણી પીવું નહિ. આ તો તેડવા આવ્યા વિના છૂટકો નહિ માટે આવ્યા છીએ. તે અહીં ગામને પાદર રાત રહીને સવારે તમારે ઘેર આવીને અમારા માણસને લઇને ચાલ્યા જઇશું.

સોમનાઠ—તો ગામને પાદર કયાંધં સારી જગા જોઇને સુવું હતું પણ આ ખરાબ ખાડમાં આવીને કેમ સુતા છો ?

રંગલોઠ—ખાડમાં ગામના લોકો દિશાએ જાય છે, એવી સારી જગા ખીજે ક્યાં મળે ?

જીવઠ—ખીજે ક્યાંય સુતા હધએ અને વળી કોઇ દેખે તો તાણ કરીને તેને ઘેર તેડી જાય; માટે આ ખાડમાં કોઇ દેખે નહિ એમ સુતા છીએ.

રધનાઠ—ચાલો ચાલો હવે તમને કોઇ રતાંધળા કહેશે નહિ.

જીવઠ—અમારે તો તમારે ઘેર આવવું નથી. તમે બોલો તો તમને તમારી જનોઇના સમ.

રંગલોઠ—આ બ્રાહ્મણની કોટમાં જનોઇ ન હોત તો ગિચારો સેના સમ ખાત ?

સોમનાઠ—ઉઠો ઉઠો, બોલો તો તમને બ્રાહ્મણના સમ.

જીવઠ—અમને આ ગામમાં રહેતાં હોય એટલા બધા બ્રાહ્મણના સમ, જે અમે તમારે ઘેર કદી આવીએ તો અને તમે દીકરાના સમ ખાશો નહિ.

રંગલોઠ—એવો કોણ ગાંડો હોય કે છત્રે બ્રાહ્મણે દીકરાના સમ ખાય !

રધનાઠ—(હાથ ઝાલીને) ઉઠો ઉઠો ! મારા સમ.

જીવઠ—તમારા સમ અમે આવીએ તો અમારે તમારા ઘરનું પાણી *અગ્રાજ છે.

રધનાઠ—પણ તમારી સાસુએ તમને ક્યારે રતાંધળા કહ્યા ?

જીવઠ—તમારી પાડોશણની આગળ એક દહાડો છાનામાના કહેતાં હતાં, તે અમે કાન ધરીને સાંભળ્યું હતું. રતાંધળા

હમણે ને કહે તો દુઃખ લાગે નહિ; પણ અમે કાંઈ રતાધળા નથી.

રંગલો—અરે ! મેં પણ એક દહાડે સાંભળ્યું હતું.

રધના૦—તમે જોવા છો, તેવા બધું જગત જશે છે. કાંઈ છાતું રહે નહિ. તમને રતાધળા કહે, તે ઝખ મારે છે. ચાલો, હું તમારી સાતુને ઠપકો દમશ. હવે પછી તમને કોઈ દહાડો એવું કહેશે નહિ.

જીવ૦—આ ભવમાં તો હવે તમારે ઘેર અમારે પાણીએ પીવું નથી; કેમકે અમે આકરા સમ ખાધા છે.

રધના૦—એમ તે થાય ! કાંઈ આપણે એક બીજાથી છૂટવાના નથી; સાંકડી સગાઈ ઠરી. કણકમાં પાણી ભળ્યું તે ભળ્યું. તે કરતાં ચાલો, તમને પાંચ રૂપિયાની પાંચડી બંધાવીશું.

સોમના—તમને પગે લાગીને કહું છું કે ઘેર ચાલો.

જીવ૦—ઘેર આવ્યાનું તો તમારે અમને કહેવું જ નહિ.

સોમના૦—આ મારી પાંચડી તમારે ખોળે છે. હું પાંચડી ઉતારીને તમને પગે લાગુ છું. તમે અમારા પૂજનિક છો.

જીવ૦—નહિ નહિ, પાંચડી ઉતારશો નહિ. આ આભ ને જમીન એક થાય, તોપણ અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી.

રંગલો—અત્યારે તો આભ ને જમીન એકજ છે તો. જુદાં કોણુ દેખે છે ?

રધના૦—આ જનોઈ કાઢીને તમારી આગળ મૂકું છું. તમે પહેરાવો તો પહેરીશ, નહિ તો અહિંથી પરભાર્યો સન્યાસીના મઠમાં જઈને સન્યારી થઈ જઈશ. પણ હું તમને તેણ્યાં વિના ઘેર જનાર નથી.

સોમનાઠ—હવે તો પૃથ્વીનો છેડો આવી રહ્યો. જીવરામભટ્ટ, હવે તો માનવું જોઈએ.

જીવઠ—ફક્ત પાંચ રૂપૈયાની પાઘડી સારૂ અમે મનાઈએ કે ?

રંગલો—પાંચ રૂપૈયા સારૂ બ્રાહ્મણના સમ ભાગે કે ? વધારે આપે તો અત્યારે ભાગે.

સોમનાઠ—અરે મેં રૂપૈયા વધારે આપીશું, ચાલો તો ખરા.

જીવઠ—વીશ રૂપૈયામાં એક બદામ ઝોઢી લેવાનો નથી.

રંગલો—જાઓ જાઓ, એક બાંડુ ગધાડું દોરીને આપશે.

રઘનાઠ—વીશ રૂપૈયાની તો અમારી ત્રેવડ નથી. (કાનમાં) પણ સોમનાથ, એકાંતે આવ. આપણે વિચાર કરીએ. (એકાંતે જઈને) પાઘડીનું તો એને બહાનું છે, પણ રાત વેળાએ તે દેખતો નથી, માટે તું એના લૂગડાં એકઠાં કરી આપ. પાઘડી, લાકડી ક્યાં પડી હશે તે દેખતો નથી, માટે તેની પાઘડી લઈને તું એને માથે મૂક, અને પછી હાથ ઝાલીને ઉભો કર; એટલે મોટે તો ના ના કહેશે, પણ આવશે ખરો.

સોમનાઠ—ઠીક છે, એમ કરીશ. (પાસે જાય છે.)

રઘનાઠ—સોમનાથ, તું જીવરામભટ્ટનાં લૂગડાં, દોરી, તુંબડી, બધું તપાસી લે.

સોમનાઠ—તપાસી લીધાં. જીવરામભટ્ટ, ચાલો ચાલો, જેમ તમે રાજ થશો તેમ કરીશું લો, આ તમારી પાઘડી પહેરો

જીવ૦—(પાવડી ફેંકી દે છે.) ના, ના, અમારે આવવું નથી.

સોમના૦—(ફરી ફરીને પાવડી પહેરાવે છે.) બોલો તો મારા સમ, બ્રાહ્મણના સમ, બ્રહ્મહત્યા, ગૌહત્યા.

જીવ૦—(સોમનાથનો હાથ ઝાલીને ઢેચાં ખાતો ખાતો ચાલે છે.)

રંગલો—વાહ ! વાહ ! છેલ્લમટુકની ચાલ જો જો. આ ગામની પાઈડીઓ જોશે તો મોહિત થઈ જશે.

(જીવરામભટ્ટને ખમેથી ધોતિયું પડી જાય છે ને સોમનાથનો હાથ તેના હાથમાંથી છૂટી જાય છે. સોમનાથ આગળ જઈને ઉભો રહે છે. જીવરામભટ્ટ હેડો બેસી ફાંફાં મારે છે, પણ ધોતિયું જડતું નથી, એટલે લાંબા હેડો બેસે છે.)

સોમના૦—વળી કેમ હેડા બેડા ? ચાલોને.

જીવ૦—તમારે ઘેર આવતાં અમારું માન વધતું નથી. અમે તો આજની રાત અહીંજ બેસી રહીશું, કશું છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

જેના નેત્ર વિશે સનેહ ન મળે, હૈંદૂં ન હર્ષે મળી,
મોઢે મિષ્ટ વદી વચાણ કરીને, પૂંઢે વલોડે વળી;
દુઃખે દાણ દિસે નહીજ દિલમાં, દેહી વઢાઈ વળે,
તેને ઘેર જવું જરૂર ન ઘટે, જો મિષ્ટ મેવા મળે. ૩૨

સોમના૦—ચાલો ચાલો, તમારું ધોતિયું તો ભોંયથી લ્યો.

જીવ૦—રસ્તા વચ્ચે અપવિત્ર જગામાં પડ્યું માટે અમે તે લેતા નથી. (એમ કહીને, ખીજી તરફ હાથે અનાદર કરે છે.)

રંગલો—હવે તે ધોતિયું કામમાં આવશે નહિ.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

અશક્તતાથી નહિ હાથ આવે,
તો દોષ તેમાં ઠગ તે ઠરાવે;
થાકે કદી જો કરિ કૂદકારો,
કહે, નથી તે ફલ સ્વાદ સારો. ૩૩

રધનાં—(ધોતિયું લઈને જીવરામભટ્ટને ખભે મૂકે છે) લો, લો,
આ તમારું ધોતિયું.

જીવં—(વારે વારે ફેંકી દે છે) નહિ, નહિ ! હવે એ ધોતિયું
અમે કદી પહેરવાના નહિ.

સોમનાં—લાવો બાપા મારે ખભે નાખું. (લે છે) જીવરામભટ્ટ
ચાલો (હાથ ઝાલે છે.)

જીવં—તમારી મા અહીં સુધી સામાં તેડવા આવશે તોજ
અમે તમારે ઘેર આવીશું.

રંગલો—ખરી વાત છે કે ;

ઉપજાતિ વૃત્ત.

નહી સ્વપત્ની પ્રિય સાસરામાં,
કે સર્વે જેને ન ગણે કશામાં;
સાસુથિ સન્માન નહી થવાનું,
ધિકાર ! તે સાસરિયે જવાનું. ૩૪

રધના૦—રાતવેળાની એ તે અહીં ક્યાં આવે ? (હાથ ઝાલીને)
ચાલો ચાલો.

જીવ૦—(ચાલે છે.)

સોમ૦—જીવરામભટ્ટ, હમણા તમે તમારે ઘેર શો ધંધો કરો છો ?

રંગલો—ગધાડાં ચરાવવાનો.

જીવ૦—હાલ અમે લખણું લખીએ છીએ. તે દહાડાના બસો શ્લોક
અને રાતના ત્રણસેં શ્લોક લખી કહાલીએ છીએ. અમારા
જેવા અક્ષર આખા શહેરમાં બીજા કોઇના નથી. પાંચ
રૂપિયાના એક હજાર શ્લોક લખી આપીએ છીએ.

રંગલો—રતાંધળો ! ! ! (કહીને નાશી જાય છે.)

જીવ૦—(છાતી ઢૂંટે છે) હાય ! હાય ! (હેડો ખેંચે છે,) જાઓ હું
તો તમારે ઘેર નહિ આવું.

રંગલો—

દોહરો.

માનીને અપમાનથી, ચડે કારમો કાઠ;

જો નવ ચાલે જોર તો, કટ્ટે આપ કપાઠ. ૩૬

રધના૦—ગામના લોકો કહે તેમાં અમે શું કરીએ ? અમારાથી કાંઈ
ગામના મોઢે ગળણું બંધાય ? લોકો તો દેખે તેવું કહે.
અમારા ધરતાંએ કોઈએ કહ્યું હોય, તો અમારો વાંક.

સોમના૦—ચાલો, માઆપ ચાલો. અમે તો તમારી ખુશામત
કરીને થાક્યા હવે.

જીવ૦—તમારા ગામના દરબારને કહીને એવો બંદોબસ્ત કરાવો
કે ગામમાં અમને કોઈ રતાંધળા કહે નહિ તોજ અમે
તમારે ઘેર આવીશું, નહિ તો નહિ આવીએ.

રધના૦—સોમનાથ, તું જન્મને ઠાકોરને કહે કે ગામમાં બંદો-
ખસ્ત કરે કે જીવરામભટ્ટને આપણા ગામમાં કોઇ
રતાંધળો કહે નહિ.

સોમના૦—હું જાડું છું. (જાય છે.)

રંગલો—આવો દરિદ્રી, બીખારી અને મીનજી છે, તેની આટલી
બધી ખુશામત શી કરવી ? અમે પણ અમારે સાસરે
તો જઈએ છીએ, ત્યાં આટલી બધી અમારી ખુશામત
કોઇ કરતું નથી.

રધના૦—તું શું સમજે ! તે આવા દરિદ્રી મીનજી છે; પણ કુળ-
વાન છે. માટે કાલ અમારી દીકરી ઉપર સોકય લાવે
એટલા સારૂ આટલી ખુશામત કરવી પડે છે. નહિ
તો તેનું મોઢુંએ જોઈએ નહિ, એટલી મનમાં તો રીસ
ચડે છે. દીકરીને ખાવા ધાન, અને પહેરવા લુગડું
એના ઘરનું મલતું નથી, માથે ઢાલવા ધુપેલ સુદ્ધાં
અમારે પૂરું કરવું પડે છે. દીકરીના દુઃખનો પાર નથી

રંગલો—હારે એવાને દીકરી દેવાથી શો ફાયદો ?

રધના૦—નાતજાતમાં આખરૂ મેળવવા ગયા, ભોગ લાગ્યા બાદ
જ્યારે માથે વીતે ત્યારે માણસની આંખો ઉઘડે. હવે
ગમે તે થાય તોપણ કદી એવા કુળમાં દીકરી દઈએ
નહિ, એવી આખરૂમાં બંડકો ઉઠયો ! !

* જે ગામમાં આ નાટક થતું હોય, ત્યાંના ઠાકોરનું કે દીવાનનું નામ
લેવું.

સોમનાં—(આવીને) બાપા, હું દરબારને કહી આવ્યો. તે હાલ બંદોબસ્ત કરશે.

રધનાં—શુવરામભટ્ટ, આવો. હવે તમને કોઈ કહી શકનાર નથી.

શુવં—તમારા ગામનું કોઈ કહે છે. તો હવે તમે જમાન ખરા,

રધનાં—અમે તો લોકોને શું કરી શકીએ? પણ અમારો ઠાકોર બંદોબસ્ત કરશે; એટલે પછી તમને કોણ કહી શકનાર છે? (એવામાં થાળી પીટાય છે.)

રંગલો—એ!! રધનાથભટ્ટનો જમાઇ, શુવરામભટ્ટ આપણા ગામમાં આવે છે, તેને કોઈ રતાંધળો કહેશે નહિ, જે કશે તે દરબારનો ગુન્હેગાર છે. સાદ સાંભળજો.!!!

શુવં—આ શેનો સાદ પડે છે?

સોમનાં—તમને કોઈ રતાંધળો કહે નહિ, એવો દરબારની તરફથી સાદ પાડે છે. હવે કોઈ કહે તો! અમારો ઠાકોર તેનાં નાક ને કાન કાપે; અને ગામમાં નહિ જાણુતા હોય, તે પણ જાણુશે કે રતાંધળા કહેવાથી શુવરામભટ્ટ ચીડે છે. માટે હવે કોઈ કહેશે નહિ.

રંગલો—

દોહરો.

સ્ત્રીજી સ્વામી ઢાંકતાં, છાલો જાણે લોક;
અભિમાની અભિમાનથી, ફજેત થાયે ફોક.

(પડો પડ્યો.)

ગાનારા ગાય છે—“મેલ મિથ્યાઅભિમાન,” ઇત્યાદિ.

અંક ૪ થો.

પાત્ર.

૧ જીવરામભટ્ટ, ૨ રધનાથભટ્ટ, ૩ સોમનાથ, ૪ દેવબાઈ,
૫ રંગલો, ૬ ગંગાબાઈ, પાડી, અને પાથરેલી શેતરંજી.

સ્થળ—રધનાથભટ્ટનું ઘર.

—:○:—

પ્રવેશ ૧ લો.

(પડોઠો ઉઘડ્યો ત્યાં ઉપર લખેલાં પાત્રો છે, ગંગા સિવાય.)

સોમના—જીવરામભટ્ટ, આ શેતરંજી ઉપર તમારું આશન રાખો, અને આ તમારાં લૂગડાં સંભાળીને મૂકો. (તે મૂકે છે.)

દેવબાઈ—જીવરામભટ્ટ, તમે અત્યારે રાત વેળાના ક્યાંથી આવ્યા ?

જીવ—દહાડે તડકો બહુ પડે છે, માટે પાછલે પહોર ઘેરથી નીકળ્યા હતા. અમે જાણ્યું કે અજવાળી દૂધ, ઘોળા દહાડા જેવી રાત છે, માટે ચંદ્રમાને અજવાળે ચાલ્યા જઈશું.

રંગલો—જુઓ, હજી પોતાનું અભિમાન મૂકતો નથી.

દેવબાઈ—તાપ કેવો પડે છે ?

જીવ—(શ્રીમંતવર્ણન)

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

તાતા તાપયક્તી તમામ તરુથી, પક્ષી વિચારાં પડે,
ઘંદો વાંદરનાં વિશેષ વિશ્વરી, જ્યાં ત્યાં પછી જૈ ચડે;

* અંબૂ ઉષ્ણ નદી તळाવ તટમાં, મચ્છો તર્ણી તર્ફડે,
મારે મીષમ ગ્રીષ્મકાલ કહિયે, નાના પ્રકારે નહે. ૩૭

દેવખાં—ગોવાળ તો કહેતો હતો કે એક ઘડી રાત જતાં પાડીનું
પૂછડું પકડીને તમારો જમાઇ ગામના પાદરમાં આવતા
હતા, અને આટલી બધી રાત સુધી તમે ક્યાં રોકાયા ?

જીવં—તમારા ગામને પાદર મોડું તળાવ છે, તેમાં અત્યારે સુંદર
પોયણીઓ ખીલી છે, તેની શોભા જોવા સાડ ઘણી વાર
સુધી તો અમારું મન ત્યાંજ વળગી રહ્યું હતું. જાણે કે
રાત્રીરૂપી સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું દર્પણ હોય એવું સરોવર
શોભતું હતું. તે વિષે અમે એક શ્લોક કહ્યો.

દેવખાં—શી રીતે કહ્યો.

જીવં—(શીખી રાખેલો.)

વસંતતિલકા વૃત્ત.

ચંદ્રમભાવ મુખ †શર્વરિ બાલિકાનો,
તારાતળો સમુદ્ર §મૌક્તિક માલિકાનો;
આ લોક મધ્ય અતિલાયક લેખવાનું,
શોભીત શ્રેષ્ઠ ‡સર દર્પણ દેખવાનું. ૩૮

રંગલો—આખો મીચીને તે શ્લોક કહ્યો હશે !

જીવં—તે પછી તો પહોર રાત ગઇ, એટલે જાણ્યું કે હવે તો
સૂઇ રહ્યાં હશે, માટે આપણે પણ અહીં ગામને પાદર
સૂઇ રહેવું. સવારે જાડીને તમારે ઘેર આવવાનો વિચાર હતો.

દેવબાં—આગળ તમે અહીં આંબ્યા હતા, ત્યારે તો કહેતા હતા કે હું સંધ્યાકાળથી અનુષ્ઠાન કરું છું, માટે દહાડે આથમે એટલે તરત એક ઓરડીમાં પેસતા હતા તે સવારે બહાર નીકળતા હતા. તે અનુષ્ઠાન પૂરું થયું કે શું ?

રંગલો—તે અનુષ્ઠાન ને જીવરામબદ્ધની આવરદા, બંને સાથે પૂરાં થશે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સ્વભાવની સાધિત સાધનાનું,

પૂરું અનુષ્ઠાન નથી થવાનું;

સમાપ્તિ તેની મરવા સમામાં,

પૂર્ણાહુતી તો પછિથી ચિતામાં. ૩૮

જીવં—અનુષ્ઠાન તો હજી પૂરું થયું નથી; પણ આખા વર્ષમાં ફક્ત એક રાતે બહાર નીકળવાની અમે છૂટ રાખી છે.

દેવબાં—રોજ રાતે તમે શેનું અનુષ્ઠાન કરો છો ?

રંગલો—ઉંધદેવીનું અનુષ્ઠાન કરે છે.

જીવં—અમે અજપા ગાયત્રીનું અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ.

દેવબાં—અજપા ગાયત્રી કેવી હશે ?

જીવં—બ્રહ્મા ગાયત્રી, વિષ્ણુ ગાયત્રી, રૂદ્ર ગાયત્રી, ગણેશ ગાયત્રી, ઈલાદિ ઘણા પ્રકારની ગાયત્રીઓ છે, તેમાં જપ કર્યા વગર એની મેળે જપાય તે અજપા ગાયત્રી કહેવાય છે.

દેવબાં—જપ કર્યા વગર શી રીતે જપાય ?

જીવ૦—આપણે જ્યારે શ્વાસ લઇએ છીએ, અને પાછો મૂકીએ છીએ, ત્યારે તે શ્વાસના ધ્વનિનો આભાસ થાય છે ત-

દેવબા૦—શ્વાસના ધ્વનિનો આભાસ કેવો હોતો હશે ?

જીવ૦—શ્વાસ લેતાં હું, અને મૂકતાં સઃ, વળી લેતાં સો, અને મૂકતાં હું, ધ્વનિ થાય છે તેથી “હંસઃસોહં” એવો મંત્ર નિરંતર એની મેળે જપાયા કરે છે. તે દરેક પળમાં ૬ વાર, ને એક ઘડીમાં ૩૬૦ વાર, અને એક દહાડો ને રાત મળીને એકવીસહજાર ને છસે શ્વાસોચ્છવાસ લેવાય છે, તેનું નામ અજપા ગાયત્રી કહેવાય છે; ને તે રાત આખી મળીને ૧૦૮૦૦, એટલે સો માળા જપાય છે. આ ઉપરથી માળાના મણિકા ૧૦૮ કર્યા હશે. માટે સવારમાં નહાયા પછી હાથમાં જળ લઇને સંકલ્પ કરવો કે આજ હું દશ હજારને આઠસે અજપા ગાયત્રી જપું તે પ્રહાર્પણુમસ્તુ. તો પછી બીજી ગાયત્રીનો, કે કોઇ મંત્રનો જપ કરવાની જરૂર નથી.

રંગસો૦—થયું, સંધ્યામાળાનું માંડી વાળ્યું.

દેવબા૦—કેવું આસન વાળીને એ મંત્રનો જપ થતો હશે ?

જીવ૦—આસન ચોરાશી પ્રકારનાં કહ્યાં છે. આમ કાચબાની પેઠે બેશીને જપ કરે તો કૂર્માસન કહેવાય. આમ મચ્છની પેઠે ઢાંબો પડીને જપ કરે તે મત્સ્યાસન આમ પારસનાથની પેઠે બેસે તે પદ્માસન. एकपदासन, सर्व-भुजासन, हंसासन, वृषभासन, गरुडासन, વગેરે. (કેટલાંએક આસન ભોંય વાળી દેખાડે છે.)

દેવબા—સારે તમે રાતે કયું આસન વાળાને અજવા ગાયત્રી જપો છો ?

છવ—અમે રાતે આમ શ્યાસને કરીને ચારે પહોર અજવા ગાયત્રી જપીએ છીએ. (મડદાની પેઠે સદૃષ્ટ દેખાડે છે.)

રંગલો—આ તો માણસની બળતી ચહેમાં વાળવું પડે છે તે આસન થયું.

છવ—(ઉઠીને) શસ્ત્રમાં તો રાતના ચારે પહોરનાં જુદાં જુદાં ચાર આસન કહેલાં છે.

દેવબા—તે કેવાં હશે.

છવ—

શ્લોક.

સર્વાંગાચ્છાદન પૂર્વ, સૈકવસ્ત્રાસનં તતઃ ।

દિગંબરાસનં પશ્ચાચ્છૃણકુંડલિકાસનમ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—રાતના પહેલા પહોરમાં આવી રીતે આખા શરીર ઉપર ઓઢીને લાંબા થઈને પડવું, તે “ સર્વાંગાચ્છાદનાસન ” કહેવાય; પછી બીજે પહોરે ઓઢેલી ચાદર ખશી જાય, અને પહેરેલુંજ એક પોતિયું રહે તે “ સૈકવસ્ત્રાસન ” કહેવાય. ત્રીજે પહોરે તે એક લૂગડું પણ ખશી જાય તે “ દિગંબરાસન ” કહેવાય.

રંગલો—દિગંબરાસન કરી દેખાડોને.

છવ—દિગંબરાસન જોવું હોય તો જઈને કાશીના પરમહંસોને જો.

દેવબા—પછી ચોથે પહોરે કેવું આસન વાળો છો ?

છવ—પાછલે પહોરે ટાઢ પડે તે વખતે આવી રીતે “ શ્વાન-

કુંડલિકાસન ” વાળવુંજ જોઈએ. એવાં આસન વાળે તો
અજપા ગાયત્રીની સિદ્ધિ થાય.

દેવબાં—તારે અનુદાનની વખતે ધૂપ, દીવા કરવા જોઈએ તે ?

જીવ—માનસિક ધૂપ, દીવા કરીએ છીએ.

દેવબાં—માનસિક કેવી રીતે ?

જીવ—મનમાં ધારીએ કે દેવજી સરૈયાની દુકાનમાં આગ લાગી,
અને અગરબત્તીની કોઠી સળગી ઉઠી; એટલે દેવને
ધૂપ સારી પેડે થયો. મ્યુનિસિપાલ ખાતાવાળાએ દીવા
કર્યા એટલે દેવને દીપં સમર્પયામિ એમ કહીને જળ
મુકીએ; એટલે થયું. દેવને કાંઈ જોઈતું નથી. દેવ તો
ભાવના ભૂખ્યા છે.

દેવબાં—તારે કાલે હું પણ મનમાં ધારીશ કે જીવરામભટ્ટને
લાડવા, જલેખી, ખરશી, વગેરે ભાતભાતનાં ભોજન
સમર્પયામિ, એમ કહીને જળ મુકીશ એટલે થયું પછી
તમારે વાસ્તે મારે રસોઈ કરવી પડશે નહિ !

જીવ—માણસને તો એમ ન ચાલે, અને દેવને તો ચાલે.

મોજન પ્રસંગ.

દેવબાં—ઉઠો હવે નહાઈ લો. કંસાર, દાળ, ભાત તૈયાર છે,
અને રસોઈ ઠરી જાય છે.

જીવ—અને સોમનાથભટ્ટને કહેલું છે, કે અમારે તમારા ધરતું
અન્ન ખાવું નથી.

સોમનાથ—લો એ તો જાણ્યું જાણ્યું ? હવે જાનામાના નહાઈ

લો, આ નહાવાનું પંચિયું.

જીવ૦—ના અમારે નથી જમવું. (એમ કહેતો કહેતો પંચિયું પહેરીને ઉભો રહે છે.)

સોમના૦—ચાલો ખાજો. (હાથ ઝાલીને ખાજો લઈ જઈ એ-સારીને) આ હાંધામાં ઊંનું પાણી છે તેથી નહાઓ, અને આ તમારું અબોટિયું ખીંટીએ મૂક્યું છે. (આધો જાય છે.)

જીવ૦—(ખીંટું હાંધું પડખે હતું તે પોતાના ઉપર રેડે છે.)

ગંગે ચ યમુને ચૈવ, ગોદાવરિ સરસ્વતિ,

નર્મદે મિંધો કાવેરિ, જલેડાસ્મિન સંનિધિ કૂરુઃ ૪?

હર હર ગંગે, હર હર ગંગે. યુ! યુ! યુ!!!

સોમના૦—અરે! હાય હાય! આ શું કર્યું?

જીવ૦—કેમ છે? યુ! યુ! યુ!!!

સોમના૦—અરે! એ મેલા હાંધામાં તો ભેંશનું મૂતર હતું. ઊના પાણીનું તો પેલું ઉજળું હાંધું છે.

જીવ૦—તમને પારકા દુઃખની ખજર પડે નહિ, એટલે હસો છો.

સોમના૦—કેમ વાર?

જીવ૦—અમે જાણ્યા વગર એમ કર્યું નથી. યુ! યુ! યુ!!!

રંગલો૦—જીવરામભટ્ટ દેખતા નથી, એમ તમે જાણશો નહિ.

જીવ૦—અમારે શરીરે લુપ્પસ થઈ છે, માટે વૈદે કહ્યું છે કે પ્રથમ ભેંશના મૂતરે નહાઇને પછી ઉઠે પાણીએ નહાવું. એટલે લુપ્પસ મટી જશે. તેથી અમે પ્રથમ ભેંશના

મૂતરે નહાયા. હવે આ ઉન્હે પાણીએ નહાઇયું.

સોમ—છીક છે, નહાઓ.

જીવ—(નાહાઇને ઉભા થઇને ફાંફાં મારે છે, અખોટિયું જઇતું નથી, તેથી નાક ઝાલીને ઉભો રહે છે.)

દેવળા—હવે ઝટ અખોટિયું પહેરો, વાળુ ઠરી જાય છે.

રંગલો—નાક સંભાળે છે, જે નાક છે કે ગયું ?

વજી—તમે ગામડીયા લોકો શું સમજો ? અમે રોજ નાહાઇને ત્રણ ઘડી સુધી પ્રાણાયામ કરીએ છીએ. ત્યારે આજ એક બે ઘડી સુધી તો કરીએ.

રઘના—(સોમનાથને) તે અખોટિયું દેખી શકતો નથી માટે હાંક કરે છે. તું જઇને એના હાથમાં અખોટિયું ઝાંસ.

સોમના—લો. આ અખોટિયું પહેરો.

જીવ—(અખોટિયું પહેરીને ઉભો રહે છે.)

દેવળા—વળી કેમ ઉભા થઇ રહ્યા ? ચાલો ઝટ, આવીને આ પાટલે બેસો.

જીવ—અમે અમારા વિચારમાં ઉભા છીએ, કાંઈ અમસ્તા ઉભા નથી.

દેવળા—વળી શો વિચાર થયો ?

રંગલો—વિચાર પેલા ભવના નશીબનો !

જીવ—શો તે શો ? અમારા સસરાને પૂછોને.

દેવળા—તમારા સસરાને શું પુછું ? તમેજ કહોને.

જીવ—અમને દશ રૂપૈયાની પાંચડી આપવાની કહી છે, તે આપો તો જમવા બેસીશું. નહિ તો અમારે જમવું નથી.

દેવબા०—અત્યારે પાંચડી ક્યાં લેવા જાય ? સવારે આપીશું.

રંગલો—ત્યારે તમારો સાલો, કે ધાંધરો કહાડીને આપો.

શુવ०—અમારે અત્યારે જોઈએ. પછી તમે સવારે કાંઈ આપો નહિ, માટે કાં તો કોઈને કમુલાવા.

દેવબા०—આટલી દશ રૂપૈયાની પણ અમારી સાહુકારી નથી કે ?

શુવ०—એ તો બધા સંસારની રીત છે, કે જેને નાણાવટીઓ હજારો રૂપૈયા ધીરતા હોય, પણ જમાણ પાંચ રૂપૈયા વાસ્તે જમાન માગે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

નામે લક્ષીને ધન લાલ્લ ધીરે,

અને ગણાતા ઉમદા અમીરે;

તે અલ્પ માટેજ લવાડ લાગે,

જરૂર જામાત્ર જમાન માગે.

૪૧

દોહરો.

અવર કોઈ કદિ એ રિતે, જો માગેજ જમાન;

તો તે તેને અંતરે, અતિ માને અપમાન. ૪૨

રધના०—(હળવે સ્ત્રીને) તે આંધળાને દોરી લાવીને બેસાર.

દેવબા०—(હાથ ઝાલીને) ચાલો ચાલો, પાંચડી સવારે આપીશું,

શુવ०—ના, ના, ઉંહું! ઉંહું! અમારે નથી જમવું, નથી જમવું
(એમ કરતો આવે છે.)

રંગલો—

દોહરો.

કથને તો ના ના કહે, હૈયામાં હા હોય;

ધૂતારાના હોંગ તે, કઢી શકે સહુ કોય. ૪૩

દેવખાં—આ પાટલા ઉપર બેસો, હું રસોડામાંથી કંસાર લઈ આવું. (એમ કહીને ઝટ જાય છે.)

જીવં—(બેસે છે; પણ મોહું બીંત સામું થયું ને થાળી ખુંદે રહી)

રંગલો—વાહ વાહ ! કહો છોને કે જીવરામભટ્ટ દેખતા નથી ?

દેવખાં—(આવીને) અરે એમ અવળે મોઢે કેમ બેઠા ? આમ ફરીને બેસો. થાળી તો પછવાડે રહી.

જીવં—અમે કાંઈ વગર જાણે અવળે મોઢે બેઠા નથી; પણ અમારે જમવું નથી, માટે આમ બેઠા છીએ.

દેવખાં—હવે આ તરફ મોટું ફેરવો.

જીવં—પાઘડી આપો તો મોટું ફેરવીશું; નહિ તો અમારે જમવું નથી.

દેવખાં—(જાલીને ઉભો કરીને બેસારે છે.) જીવ્યા આ કંસાર, એટલે કે વધારે જોશે ?

જીવં—(હાથ ફેરવીને) આટલો ખસ છે.

દેવખાં—(ધીની વાદી લેવા જાય છે, ત્યાં પાડી આવીને થાળીમાંથી કંસાર ખાઈ જાય છે.)

જીવં—(શું કરવા હલાવ હલાવ કરો છો? એ તો હમણાં ઠરી જશે.

દેવખાં—(આવીને) અરે હાય ! હાય ! કંસાર તો પાડી ખાઈ જાય છે. તમે થાળીની ખજર કેમ રાખતા નથી ?

જીવ૦—છેને ખાહ જતી. અમારે જન્મનું હોય તો ખચર રાખીએને?

રંગસૌ—સસરાના ઘરનું છોકરું કે વાછડું આવીને થાળીમાંથી ખાવા માટે તો તેને કાઢી મૂકાય કે?

દેવખા૦—(પાડીને હાંકીને બીજે કંસાર પીરસે છે). જુઓ એટલો કે વધારે જ્વેશે?

જીવ૦—એટલો બસ છે.

દેવખા૦—(રસોડામાંથી વાદી લાવ્યાને થી પીરસે છે.)

જીવ૦—વળી રોડ કંસાર ખાવા આવી કે? લે ખા, ખા. (જ્વેરથી લાત મારે છે.)

દેવખા૦—અરર! મુઘ આ દીકરી, ને મુઓ આ જમાઘ. મારો દાંત પડી ગયો. લોહી નીકળ્યું, યુ, યુ, યુ, !

રંગસૌ—દીક ક્યું. બહી લાખશી ખવરાવી. એજ લાગતી છે.

જીવ૦—ઘરડાં થયાં પણ હજી તમને પીરસતાં આવડતું નથી. આટલું બધું થી રેડાય કે આવી લાખશી તમે ખાઓ, અમને તો ભાવે નહિ.

રઘના૦—લાત શા વારતે મારી?

જીવ૦—અમારો સ્વભાવ આકરો છે. આમ થીનો ખગાડ કરે તે અમારાથી ખમાય નહિ, તેથી લાત મરાર્થ ગઇ.

દેવખા૦—લો આ દાળ. ભાત, અને શાક, હવે જમવા બેસો.

જીવ૦—(ભાત દાળ વગેરે થોડાંક એકઠાં કરીને બોંય ઉપર ગણુ બળિદાન મૂકે છે.)

દેવખા૦—તમે એ શું ક્યું?

રંગસૌ—એના આપતી હોળી કરી.

શુવ૦—તમ જાણતા નથી કે ?

દેવબા૦—તમારો સસરો રોજ આમ કરે છે ખરા; પણ મેં કદી પછયું નથી કે આ શા વાસ્તે કરો છો ?

શુવ૦—એ તો આત્મજ્ઞના કુળનો ધર્મ છે કે એમ કરવું; કેમકે આત્મજ્ઞ જ્યારે જન્મવા એસે છે, ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવાને ભૂપતિ એટલે બ્રહ્મા, ભૂવનપતિ એટલે વિષ્ણુ, અને ભૂતપતિ એટલે મહેશ્વર, એ ત્રણે દેવો આવે છે.

રંગલો—આવા મિથ્યાભિમાનીનાં દર્શન કરવા કેમ ના આવે ? દરબારે ઢંઢેરો પીટાવ્યો છે માટે સવારે બધા ગામના લોકો દર્શન કરવા આવશે.

શુવ૦—માટે તે દેવોને બળિદાન આપીને જન્મવા માંડવું. નહિ તો તે ત્રણે દેવો નિરાશ થઈને શાપ દે છે.

રંગલો—ખરી વાત ! તમે બળિદાન ન આપો તો તેઓ બિચારા ભુખે મરે, માટે શાપ દેજ ! !

દેવબા૦—ત્યારે કદાપિ તમે તમારા ગામનો રાજા, અને પ્રધાન, કોઈને ઘેર મળવા જાઓ, તે વખતે તે જન્મવા એસતો હોય, ને તેના સામા જઈને એસો. પછી તે ભાત, દાળ વગેરે થોડુંક એકડું ગંદા જેવું કરીને, જેમ કૂતરાને કે બિલાડીને વાસ્તે ભોંય ઉપર ખાવા નાખે, તેમ તમારા સામું નાખીને કહે કે—આ લો જીવરામભટ્ટ તમે; આ લો રાજાજી તમે; આ લો દીવાનજી તમે; તો તે એઅદ્ભૂત લાગશે કે નહિ ? અને તેથી તમને રીસ ચડશે કે નહિ !

શુવ૦—માણસને રીસ ચડે, પણ દેવને ચડે નહિ. મોટાનાં પેટ

મોટાં હોય, કહ્યું છે કે—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

મોટા તળાં પેટ સદૈવ મોટાં,
છોટા તળાં પેટ સદૈવ છોટાં;
વર્ષાદિને ગાઢ જનો મળે છે,
તથાપિ તે કયાં કદિયે ગળે છે. ૪૪

(પછી કાંઈ બબડીને પાંચ કોળિયા મોમાં મૂકે છે.)

દેવબા. — એ શું કર્યું ?

જીવ. — એ તો પ્રાણામિહોમ,

દેવબા. — પ્રાણામિહોમ એટલે શું ?

જીવ. — શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, આદ્યજ્ઞે દીકરો રોજ અમિહોમના કુંડમાં હોમ કર્યા વિના જમવા એસે, તો તેને મહા પાપ લાગે છે, માટે તેને બદલે પ્રાણરૂપી અમિમાં પ્રથમ પાંચ આહુતિઓ હોમીને જમે તો તેને અમિહોમ કર્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે.

દેવબા. — કોળિયા વાળીને મોમાં મૂક્યા, તે હોમ કર્યો કહેવાય કે ?

જીવ. — હા, પ્રાણામિહોમ કહેવાય. પછી અમિમાં હોમ કરવાની ઝાઝી જરૂર નથી.

દેવબા. — તારે પ્રાણામિહોમ તો બધા પ્રાણીઓ કરે છે, તેમાં તમે શી નવાઈ કરી ?

જીવ. — આહુતિનો મંત્ર બણ્યા વિના કોળિયા ભરે તે પ્રાણામિહોમ કહેવાય નહિ.

દેવના૦—હીક છે, જમી લો.

જીવ૦—(રત્નનાથને) ગયા વરપમાં અમે જોદાવરીની જત્રાએ ગયા હતા, તે રસ્તામાં જે જે ગામ આવ્યા, તે તે ગામના પંડિતોને જોદાવીને ચરચા કરીને અમે જીત્યા હતા.

રઘના૦—કહ વિદ્યામાં જીત્યા હતા ?

જીવ૦—વાચાળ વિદ્યામાં જીત્યા હતા.

રઘના૦—વાચાળ વિદ્યા કહ કહેવાય ?

જીવ૦—

શ્લોક.

યત્ર શબ્દિકાસ્તત્ર તાર્કિકા

યત્ર તાર્કિકાસ્તત્ર શબ્દિકાઃ

યત્ર નોભયં તત્ર ચોભયમ્

યત્ર ચોભયં તત્ર નોભયમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—જ્યાં વૈયાકરણી મળ્યા. ત્યાં અમે તર્કશાસ્ત્રી થયા અને જ્યાં તર્કશાસ્ત્રી મળ્યા, ત્યાં અમે વૈયાકરણી થયા; અને જ્યાં વ્યાકરણ કે તર્કશાસ્ત્ર કશું જાણે નહિ, ત્યાં અમે બંને શાસ્ત્રના જાણનાર થયા; અને જ્યાં બંને શાસ્ત્રના જાણનાર મળ્યા, ત્યાં અમે બંને શાસ્ત્રની વાત પડી મૂકીને જુદોજ રસ્તો પકડ્યો. વળી શાસ્ત્રીઓએ જે કહ્યું તે અમે ક્યુત્ર ક્યુંજ નહિ, એ રીતે જીત્યા.

રઘના૦—કહના માંડવી બંદરવાળા ત્રિવિનાથ* શાસ્ત્રી બહુ વખણાય છે, તે તમને મુંબઈમાં કે ક્યાંઈ મળ્યા હતા કે?

* જ્યાં નાટક થતું હોય ત્યાંના નામીયા શાસ્ત્રીનું નામ લેવું.

છવો—અરે! એને લોકો વખાણે છે, તેથી અમને બહુ રીસ
ચડે છે, એનામાં શો માલ છે ?

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

જો પારકી કીર્તિ પહેજ કાને,
મીઠાશ તેમાં મનથી ન માને;
સ્વકીર્તિનાં ગાયન ગાય ગાજી,
મિથ્યાભિમાની મુરખા મિજાજી. ૪૬

છવો—પણ કેટલા બધા લોકો અમારીજ પંડિતાઈનાં વખાણ
કરતા હતા !

સોમનાં—બાપા આ વાત સાચી હશે ?

રંધનાં—

વસંતતિલકા વૃત્ત.

જેને ન જાણ કદિ કોકિલ કાગ કેરું,
તે કાગનું કદિ વચાણ કરે ઘણેરું;
જેણે સુણ્યા શ્રવણ કોકિલ શબ્દ સારા,
તે કાગના સ્વર સુણી નહિ માનનારા. ૪૭

સોમનાં—પણ પંડિતો મૂર્ખનાથી કેમ હારે ?

રઘના૦—

દોહરો.

અભિમાની મત આપનો, મુકે નહિ તહમાત્ર;

તે માટે તેથી હટે, શાળા લોક સુપાત્ર. ૪૮

સોમના૦—જીવરામભટ્ટ, તમે કાંઈ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરેલો કે ?

જીવ૦—સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, લાટિન અને ઇંગ્રેજી, એકે વિદ્યા અમારી અજાણી નથી, બધી વિદ્યાઓ અમે જોધ લીધી છે.

રંગલો—મિથ્યાભિમાનીનું અજાણ્યું કાંઈ ન હોય, એ તો માતા પેટમાંથીજ મળી ગણીને અવતરેલા હોય.

રઘના૦—તમે કેની પાસે વિદ્યા ભણ્યા હતા ?

જીવ૦—અમારી મેળે અમે બધી વિદ્યાઓ શીખી લીધી છે, કોઈને ગુરૂ કર્યો નથી.

રંગલો—કપટી માણસ વિદ્યા ચોરી લે, અથવા ચોરાવી લે પણ શિષ્ય થઈને ન લે. કહ્યું છે કે—

उपजाति वृत्त.

ચોરાવિ લે, કે ચિત્ત ચોરિ રાખે,

વિદ્યાગુરૂને ગુરૂજી ન માણે;

જુઓ કઢા એ કપટી જનોની,

કરે બડાઈ સ્વ-પરાક્રમોની. ૪૯

સોમના૦—તમે એકે પુસ્તક રચ્યું છે કે ?

૭૫૦—હા, “જીવરામવિનોદ” નામનો મોટો ગ્રંથ અમે રચ્યો છે.
રંગલો—કાંઈક પાસે રચાવીને પોતાનું નામ ધાડ્યું હશે.

इंद्रवज्रा वृत्त.

बीजा कने काम कथुं करावे,
तेनुं बधुं मान स्वयं धरावे;
गाढी तळे श्वान गती करीने,
फूलाय छे फूल वृथा धरीने.

૫૦

સોમના૦—તારે સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ કરો ખરા કે ?

૭૫૦—હોવે, શા વાસ્તે ન કરીએ ? શું અમે નથી જાણતા ?

સોમના૦—‘રામો લક્ષ્મણબ્રાહ્મીત્ એટલાનોજ અર્થ કરો જોઈએ.

૭૫૦—રામો લક્ષ્મણબ્રાહ્મીત્ ૩૩ (હેલો તું લંબાવીને બોલે છે)

સોમ૦—તૂ દૂધ બોલવો કેમકે તે બોડો છે.

૭૫૦—એમાં કાંઈ કંઈ અર્થ નથી, રામો એટલે રામ, લક્ષ્મણ તે લક્ષ્મણ, અને મધ્વવી તે સીતા.

સોમના૦—શાથી જાણીએ કે, મધ્વવી એટલે સીતા ?

૭૫૦—રામને લક્ષ્મણની જોડે સીતા વિના ખીજી મધ્વવી કેમ હોય ? એટલું અક્ષલથી જાણીએ કે નહિ ?

સોમના૦—પછી તૂ રહો તેનો શા અર્થ ?

૭૫૦—તૂ એટલે હનુમાન.

સોમ૦—શાથી જાણીએ કે તૂ એટલે હનુમાન ?

૭૫૦—જોને તૂનો પગ લંગડો છે કે નહિ ?

રંગસૌ—શાખાસ ! શાસ્ત્રી ખાવા શાખાસ ! આવા શાસ્ત્રી તો કાશીમાં પણ નહિ હોય.

સોમનાઠ—તમે અંગ્રેજનો અર્થ કરશો કે ?

જીવઠ—અંગ્રેજ શું ? તમારે ગમે તે પૂછોને.

સોમનાઠ—Twinkle twinkle little star, (“ટિંકલ ટિંકલ લિટલ સ્ટાર”) એટલાનોજ અર્થ કરો જોઈએ ?

જીવઠ—એમાં શું છે ? ટિંકલ ટિંકલ એટલે ટપકાં ટપકાં, અને લિટલ લિટલ એટલે લીટા લીટા, સાહેબ કરે છે તે. (હાથનો ચાળો કરી ખતાવે છે.)

સોમનાઠ—એમાં તો આકાશના ચળકતા ચળકતા નાના તારા વિશે છે.

જીવઠ—સારે અમે પણ એજ કહ્યું કે નહિ ? દુનિયાનો સાહેબ આકાશમાં ટપકાં ટપકાં અને લીટા લીટા કરે છે તે.

સોમનાઠ—સારે અમારા દરબાર સ્કુલ સ્થાપનાર છે, તેના માસ્તર તમે થશો ?

જીવઠ—ઉપરીની મહેરબાની હોય તો સ્કૂલ તો શું પણ કોલેજનું કામે ચલાવી શકીએ.

દેવખાઠ—હવે કંસાર કે કાંઈ લેશો કે ?

જીવઠ—ના, હવે ભાત લાવો.

દેવખાઠ—(ભાત પીરસે છે).

જીવઠ—(જમીને *ચળુ લખને વાતો કરવા મંડે છે) ગયા ચોમા-સામાં અહિં વર્ષાદ કેવો હતો ?

દેવબાઈ—હવે જઈને પેલી શેતરંજી ઉપર બેસો, અને લુગડાં પહેરો.

જીવન—અરે ! ધણે દહાડે ભેગાં થયાં છીએ માટે પેટ ભરીને વાતો તો કરીએ ?

દેવબાઈ—જાઓ, વળી કાલ આખો દહાડો વાતો કરીશું.

જીવન—મને તો તમારી આગળથી ઉડીને જવાનું ગમતું નથી.

રંગલો—સાસુના મોઢાની વાતોમાં બહુ મિઠાશ હોય છે, ક્યું છે કે

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

પૂરી ને દૂધપાક શાલ સરવે, લાઢૂ સવાશેરિયો,

દ્રાક્ષ દાઢમ શેલહી સરસ કે, કેઢાં તથા કેરિયો;

એ સૌ સ્વાદ સૃજ્યા ઘણાય પળ તે, શું શ્રેષ્ઠ સ્વાદિષ્ઠ છે ?

વાતો સાસુતળા રુઢા વદનની, મિષ્ટાનથી મિષ્ટ છે. ૫૧

જીવન—પણ તમે સોમનાથભટ્ટની વહુના સીમંત ઉપર અમને કંઠાતરીજ મોકલી નહિ તે કાંઈ ઠીક ક્યું નહિ. એ બાબતનો અમારા મનમાં બહુ ધોખો લાગ્યો છે.

રંગલો—હવે ફરીથી અધરણી આવશે ત્યારે કંઠાતરી મોકલશે !

રઘનાઈ—(સોમનાથને હળવે) એ મિથ્યાભિમાનીનો હાથ ઝાલીને પેલી શેતરંજી ઉપર લઈ જઈને બેસાડ. એ તો આખી રાત લવારો કરશે.

સોમન—(જીવરામભટ્ટને) ચાલો હવે, પાન સોપારી આપું. (દોરીને શેતરંજી ઉપર લઈ જઈને બેસાડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(જમનાની બહેનપણી ગંગા આવે છે.)

ગંગા—જીવરામભટ્ટ આવ્યા છે કે શું ?

રંગલો—(લટકું કરીને) હા ।। જીવરામભટ્ટ આવ્યા છે.

જીવ૦—આવો. કોણ એ ?

ગંગા—એ તો હું ગંગા.

જીવ૦—હા. ખરાં, ખરાં. આવો, સુખશાતામાં છો ?

ગંગા—તમે મને ઓળખી કે ?

જીવ૦—તમને ના ઓળખીએ એવું હોય ? અમને પળિયેલ ને ટળિયેલ કહ્યા હતા, એજ તમે કે નહિ ?

ગંગા—(ખડખડ હસીને) અહો ! તે દહાડાની વાત હજી સાંભરે છે કે ?

જીવ૦—એ તે વળી ભુલ્લી જવાય કે ?

દેવબાઈ—ગંગા શી વાત હતી ? કહે તો ખરી.

ગંગા—એતો જ્યારે આપણી જમનાનાં લગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે અમે સાન આઠ જણીઓ મળીને આવતી જાને વર જોવા ગામને પાદર ગયા હતાં.

રંગલો—‘જાજીમરતું’ માંકડું જોવા સારૂ એટલા બધાં છોકરાં અને બાઈડીઓ ટોળે મળે છે, તો આવા રૂપાળા વરને જોવા કેટલાં બધાં મળ્યાં હશે ?

ગંગા—પછી જીવરામભટ્ટની મુછમાં પળિયાં આવેલાં હતાં, તે જોઈને એક જણીએ કહ્યું કે વર તો પળિયેલ દેખાય છે.

એટલે વરે જાણ્યું કે મને ધરડો કહ્યો, તેથી જીવાની
જણાવવા સાર કાછડો વાળીને નાનાં ઝાડ ફૂદી જવા
માંડયાં. ત્યારે મેં કહ્યું કે પળિયેલ તો પળિયેલ, પણ
વળી *ટળિયેલે દેખાય છે. તે વાત હજી સુધી શ્રવણ-
મદે સંભારી રાખી છે.

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

કુઠંગને ઢાંકણ ઢાંકવાને,
કરે કદાપી કપટી કઢાને;
વિશેષ વિખ્યાત કુઠંગ થાણે,
બન્હિ ન ઢંકાય ઘણેક ઘાણે. ૫૨
સમાતળી વાત સમેજ સારી,
સમા વિના સૌ કથણે નઠારી;
થતાં અવસ્થા શિરશ્વેત શ્રેષ્ઠા,
કદી ન શોભે કૃત બાલચેષ્ઠા. ૫૩

દેવખા૦—તે અસહ્યની જ મિથ્યાભિમાની છે.

શ્રવ૦—તે દહાડે તો અભારી હમર કાચી હતી, તે માટે છોકર-
વાદથી અમે ઝાડ ફૂડવા માંડયાં હતાં. કહ્યું છે કે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

ન બોલવાનાં બહુ બોલ બોલે,

ન સ્વોલવાના પળ મેદ સ્વોલે;
સ્વતંત્રતા ઈશ્વરદત્ત સારી,
બાળાપણું તો બહુ સુખકારી. ૫૪

દેવબાહુ—શું તમે તે દહાડે નાના હતા કે ?

જીવ—નાના નહિ ત્યારે શું આજ છીએ એવડા હતા ?

દેવબાહુ—આજ તમારી ઉમર પંચાવન વર્ષની થઈ કે નહિ ?

જીવ—હા, હવે તો પંચાવન વર્ષ થયાં, પણ તે દહાડે કયાં પંચાવન થયાં હતાં ? તે દહાડે તો છોકરવાદની અવસ્થા હતા.

દેવબાહુ—તમને પરણ્યાને સાત વર્ષ થયાં, ત્યારે તે દહાડે અડતાળીશ વર્ષના હતા, તે છોકરવાદ કહેવાય ?

જીવ—પણ તે દહાડે અમારા બાપ જીવતા હતા, એટલે તેમના આગળ તો અમે નશીબદાર છોકરું કહેવાઈએ. કહ્યું છે કે—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

જો પુત્રને પંચાવન વર્ષ મોટો,
પિતા ગણે બાલક છેક છોટો;
સદૈવ શીશ્વામણ દે રૂપાળી,
તે પુત્ર તો પૂરણ પુણ્યશાળી. ૫૫

દેવબાહુ—તે ઝાડવાં ફૂટે એવું ઊંઢું કહેવાય કે ?

રંગલો—કુંવારા હોય, તે તો ઝાડવાં તો શું પણ વાડો ફૂટે, અને વખતે જાપરાં પણ ફૂટે. જેટલા પરણેલા નથી તે પંચાવ વર્ષના હોય તો પણ નાનાં છોકરાં જેવાજ જણાવા.

શુવ. — જુઓને, તે હહાડે જનરડીઓ પણ ગાતી હતીઓ કે નહિ કે ?—

(લટકું કરીને) “ બાજો વર તોરણ ચડ્યા ” પણ એમ ગાતીઓ નહોતી કે “ બુઢો વર તોરણ ચડ્યા.” સારે શું તે ગાનારીઓ બધી જુઢી અને તમેજ એક સાચાં કે ?

દેવબા. — અભિમાની માણસ પોતાનો મમત મુકે નહિ. કોણ તેની સાથે માથાકૂટ કરે.

દોહરો.

અભિમાનીને ઉચરતાં, છે સર્વે મગ છૂટ;

અંતે આપણ થાકિયે, કરતાં માથાકૂટ. ૫૬

મનમાં સમજે મૂર્ખ જે, વૃથા વડું હું વાદ;

મૂર્ખ મમત મુકે નહીં, અભિમાની ઉસ્તાદ. ૫૭

(પડો પડ્યો.)

ગાનારા ગાય છે.

ઉપલા પાત્રોનું કામ પૂરું થયું નથી, પણ આ અંક બહુ લાંબો થઈ ગયો, તેથી સભાસદો અકળાય, માટે વચમાં એક ફારસ કરી બતાવવાની જરૂર પડી.

અંક ૫ માં.

ફારસ એટલે ઉપનાટક.

પાત્ર —૧ કુતુબમિયાં. ૨ વાઘજી રજપૂત.

(પડદો ઉઘડ્યો.)

કુતુબખાં—(ખભે બતક લઇને, હસવા જેવી ચાલ ચાલતાં કેડે હાથ દબને આવે છે.)

ગાનારા—“મિયાં આવ્યારે, બડે મિયાં આવ્યારે.” (૪ વાર.)

રંગલો—એસા એસા કે હો હા.

(મિયાં એક કોરે રોવા જેવું મોં કરીને ઉભા રહેછે, ત્યાં વાઘજી રજપૂત ગંભીરામથી આવે છે.)

ગાનારા—“ ઠાકોર આવ્યારે, વાઘો ઠાકોર આવ્યારે.” (૪ વાર.)

રંગલો—થેમયાં કે થેમયા.

વાઘજી—(વિચારે છે.) અરે આવા જંગલમાં પેલો મિયાં બીભો બીભો રૂએ છે, તે કાંઈ મહા સંકટમાં પડેલો જણાયછે. મારે ચાલ જીવ, એને ધીરજ આપીએ. મિયાં કેમ રૂ-એ છો ?

કુતુબજી—કોન રોતા હે ? હમ તો રોતા નહિ હે.

વાઘજી—તમારું મોઢું રોયા જેવું લાગે છે.

કુતુબજી—એ તો ખુદને બંદાકી સુરતાંઈ એસી બનાઇ હે.

રંગલો—ધન્ય વિધાતા ! કેવી સુરત બનાઇ છે ને ?

વાઘજી—તમે ક્યાંથી આવ્યા ?

કુતુબજી—હમ દીક્ષીસે આયે.

વાધ૦—તમે પરણ્યા છો કે કુંવારા છો ?

કુતુબ૦—અબી ગઘ સાલમેં હમને શાદી કીનીહે.

વાધ૦—તમારે પરણતાં કાંઈ ખરચ થાય કે ?

કુતુબ૦—તમારે લોકમેં જાતજાત જોતાહે, ઓર પેસા લગતાહે લેકીન હમારામેં તો, મરદકી અચ્છી શીકલ દેખકે ઓરત આપસેં નીકા કરનેકું મંગતી હે. ઉસ સમયસે કુંહ પેસા નહિ લગતા.

વાધ૦—તારે શું તમારું રૂપ દેખીને બીબી મોહીને આવી ?

કુતુબ૦—હાં, એસાઇ.

રંગલો—આવા રૂપાળા વરને મોહીને કેમ ન આવે ?

વાધ૦—બીબીની ઉમ્મર કેટલાં વરસની છે ?

કુતુબ૦—હા, હા, હા, (હસીને) બીબીકી ઉમર, ઓર રૂપ, રંગ સખ હમારી ખરાખર હે.

વાધ૦—બીબીના મોંમાં કેટલા દાંત છે ?

કુતુબ૦—દાંત તો હમારે મુંમે નહિ હે, ઓર બીબીકે મુંમેબી નહિ હે.

રંગલો—તારે તો મોહીને આવે, એમાં શી નવાઇ ? “જોદાને ખતાયા જોડા, તો એક અંધા, ઓર દુસરા જોડા.”

વાધ૦—આવા ઉજડ જંગલમાં એકલા આવતાં તમને બીક લાગી નહિ ?

કુતુબ૦—ખંદા એકલા કીધરબી જ સકતા નહિ. લેકીન દિલીમેં દુકાલ હુઆ ઉસ સમયસે હમ અઠારે બાઇ નોકરીકી ઉમેદવારીસેં ધધર નીકલ આવે.

રંગલો—જેનાં નસીમ ઉઘડયાં હોય, તેને આવે સારો નોકર મળે.

વાઘ૦—તો તમારા બીજા બાઈઓ ક્યાં ગયા ?

કુતુબ૦—ઘંઘર ચુંવાલ પરગણામાં કાળી લોકકી ધાડ સાથ ગામસે દૂર દો ખેતરવા બડા જંગલમે લઢાઈ હુઈ. ત્યસે સબ બાઈ ઇંધર તીંધર ભાગ ગયે. ઓર હમ એકીલા બડા લીમતદાર સો ઇંધર નીકલ આયે.

વાઘ૦—કાળીની ધાડ સાથે શી રીતે લડાઈ થઈ ?

કુતુબ૦—હમ અઠારે બાઈ એકીત્રે, ઓર સામને દો કોલીકી ઝુકમ આઈ.

રંગલો—વાહ ! વાહ ! !

કુતુબ૦—રામપરા ભંકોડાંગ પાદરમે બડા ઉજડ જંગલમે આવ-તીકને હુઈ, સો કયા ખાત કહું મિયાં ? હુઈ સો હુઈ. એસી લડાઈ તો દિલીકા તખ્ત લેનેકી બખ્ત બી નહિ હુઈ હોયગી. કાલી બાઈકી ડાંગાં, ઓર સિપાઈ બાઈકી ટાંગાં, કોલી બાઈકા ઝરડા, ઓર સિપાઈ બાઈકા બરડા. પછે કપડાં, હથિઆર સબ કોલીકું દે કે, કોલીકું હરવા કે નસાઈ દીએ.

રંગલો—કાળીને ભક્ષા હરાબ્યા ! !

કુતુબ૦—ખીએ અઠારે બાઈ છૂટે પડ ગયે, સો માલુમ નહિ કે કીધર ગયે !

વાઘ૦—તમારાં હથિયાર ક્યાં ગયાં ?

કુટુબ—હથિયાર ઓર પવડી હમને કોલી લોકકું દે દીયા. હમ ખાનદાનકે ફરજંદ હે, હમ મખીચુમ્મ નહિ હે, કે કીસીકું નહિ દેવે. “સીર સદ્દામત, તો પવડી બોતેરી.”

રંગલો—આ વખતમાં બીલપટ્ટણના કોળી લોકોએજ સિપાઈ-ઓનાં હથિયાર છોડાવ્યાં છે.

વાઘ—તમારું નામ શું ?

કુટુબ—તુમારા નામ કયા ?

વાઘ—મારું નામ તો વાઘજી.

કુટુબ—મેરા નામ કુટુબ—

રંગલો—તમારું નામ કુત્તા.

કુટુબ—નહિ નહિ, અખી મેં કહેતા હું. (અવળું જોઇને વિચારે છે.) અરે ખુદા ! ઈસકા નામ વાઘ, ઓર મેરા નામ કુટુબ. ઓ તો બડી શરમકી બાત. એસા નામ કેસે કહું ?

વાઘ—કેમ મિયાં ? તમારું પોતાનું નામ તમે જૂલી ગયા કે શું ?

કુટુબ—સુનો મેરા નામ મેં અખી કહેતા હું.

વાઘ—હાં, કહો.

રંગલો—વિચારીને કહેજે હો, મિયાંનું નામ કાંઈ જવું તેવું નહિ હોય ?

કુટુબ—હમેરા નામ “પાંચ શાત સાપોલિયાં, દસે બારે હાથી, ઓર દસ બીસ બાઘખાં” એસા હે.

વાઘ—વાર, ચાલો આપણે સોજતે ચાલ્યા જઈએ.

કુતુબ—તુમારે કીધર જનાં હે ? ઓર ક્યા કામકું જાતે હે ?

વાધ—કચ્છના રાવસાહેબની હું નોકરી કરું છું તે એક મહિ-
નાની રજા લઇને ગયો હતો, પણ સિંધના સુમરા લોકો
ઉપર રાવસાહેબને ચડાઇ કરવી છે. માટે મારા ઉપર
તાકીદનો હુકમ આવ્યો તેથી હું હજુરમાં જાઉં છું.

કુતુબ—અચ્છા, તુમેરા રાવસાહેબ અમકું નોકર રખેગા ?

રંગલો—સારે તો પછી રાવ સાહેબને બીજાકેજ રાખવાની જરૂર
પડેજ નહિ !

વાધ—તમે શું કામ કરશો ? હકતરખાનામાં ઝાડુ કાઢવા રહેશો ?

કુતુબ—હમ પઠાનકી ઓલાદકા હે. એસી હલકી નોકરી કબી
કરને વાલે નહિ. હમ તો શમશેર બજાનેકી નોકરી કરેમા.
હમ જેસે તેસે નહિ હે. એકી બખત હજર સ્વાંરકા
લસ્કર સામને લડનેકું આવે લેકીન હમ હઠનેવાલે નહિ.

વાધ—હીક છે. સારે તમને નોકરીમાં રાખશે.

કુતુબ—(ચાલતાં) અબતો પાનીકી પ્યાસ બોહોત લગી હે મેરા
જન જતા હે.

રંગલો—પણ પેલો પાડો મુતરે છે તે જઇને પીઓ.

વાધ—હમણા આગળ જતાં એક વાવ આવશે, તેમાંથી નિર્મળ
પાણી પીજો.

કુતુબ—અરે ખુદા અબીતો કેતે દુર વાવ હોયગી. મેં તો
પ્યાસસે મર જતા હું.

રંગલો—પાણી પાણી કરતાં મરશે તો મિયાં બૂત થશે.

વાધ૦—અરે “ પાંચ સાત સાપોલીયાં દસે બારે હાથી ઓર કશ વીશ બાધખાં ” સાગ હિંમત રાખેા હવે આ વાવ નજ-
દાક આવી, તેમાંથી તમારી બતક ભરી લેજો.

કુતુબ૦—હાં * આપતો ખરી, તુમેરે પાની પીના હે ?

વાધ૦—મેં તો હમણા પેલા કુવામાંથી પીધું છે માટે હું આંહી ઉભો છું તમે વાવમાં જઈને પી આવો.

કુતુબ૦—અચ્છા, તુમ ખડા રહીઓ મેં જતા હું (મિયાં વાવ * તરફ જઈને પાછા આવે છે.)

વાધ૦—કેમ મિયાં ? પાણી પીધું કે નહિ.

કુતુબ૦—(ધ્રુઝતો ધ્રુઝતો) અબી મેરેકું બોત પ્યાસ લગી નહિ હે. ચલો આગુ મેં પાની પીએગા.

રંગલો—રામપરા ભકોડાના કાળી વાવમાં છે કે શું ?

વાધ૦—અરે પણ તમે પાછા કેમ આવ્યા ? કહો તો ખરા ?
વાવમાં વાધ બાધ બેઠો છે કે શું ?

કુતુબ૦—હે તો કુછ એસા સહી.

રંગલો—હાય ! હાય ! મિયાંને વાધ ખાધ ગયો હોત તો ?

વાધ૦—વાવમાં શું છે ?

કુતુબ૦—વાવમાં જરૂર દસ બીસ બાધ હે. x

વાધ૦—તમે શાથી જાણ્યું ?

* પડદાની પાછળ વાવ છે એવી કલ્પના કરવી.

x જો દેડકો બોલાવતાં કોઈને આવડતો હોય તો, પડદા પાછળ રહીને બોલાવવો, તે સાંભળીને મિયાં ભયભીત થાય.

કુતુબ—હમ વાવપર ચડા તમ વાં દુર, પાનીકે નજદિક, એ સાલા બડા અવાજ કરને લગા.

વાધ—કેવો અવાજ કરવા લાગ્યા ?

કુતુબ—(ડોડી નમાવી નમાવીને) ડરાં ! ડરાં ! ડરાં ! એસા અવાજ કરતાં થા.

રંગલો—(ચાળા પાડે છે.) વાધ ડરાં ! ડરાં ! બોલતો હતો.

કુતુબ—જો તો હમ બડા સમશેર બહાર હે, સો ઉસકું રોકડા જવાબ દેકર આયા. દુસરેકી કયા મગદુર કે જવાબ દે સકે મિયાં !

વાધ—તમે જો જવાબ દીધો ?

કુતુબ—હમને કંયાં કે સાંજે, ડરાં ડરાં કયા કરતે હો ? હમ ડરને વાલા નહિ; ડરે એ તો દુસરા. હમારા બાવા બડી લડાઈમેં મર ગયે હે. જો મેરેકું પાની ભરના હોય, તો વાં તેરી નજદીક આકે પાની ડબોલ કેબર લેઉં. લેકિન જ, તુજે છોડ દેતા હું. એસા જવાબ દે કે હમ પીછા આયા.

વાધ—ચાલો, હું તમારી સાથે આવું અને તમે પાણી પીઓ.

કુતુબ—અપનેકું તો અબી ખ્યાસ લગી નહિ હે. હમ વાવમેં પેદને વાલા નહિ.

રંગલો—પચાશ વરસની નાની બાળક ખીખી રંગમ એસે !

વાધ—જાવા તમારી બતક, હું ભરી આવું.

કુતુબ—લો, બર લાઓ. (તે જમને પાણી લાવે છે.)

વાધ૦—એ તો દેડકો બોલતો હતો.

કુતુબ૦—મેં તો જના કે વાધ છે.

વાધ૦—પાણી પીધને ચાલો હવે એક ઉતાવળા. (ચાલે છે.)

કુતુબ૦—(ચાલતાં) ઠાકોર, તુમકું ક્યા પગાર મિલતા હે ?

વાધ૦—મને મહિને પચાશ રૂપૈયા રાવસાહેબ પગાર આપે છે.

કુતુબ૦—જબ તુંમકું દુસરી નોકરી પર રખે, ઓર મેરેકું રૂ. ૫૦ કા પગારકી તુમેરી જગા પર રાવસાહેબ ના રખે ? હમબી તુમારે જેસી એક તલવાર રખેગા; ઓર હમકું ઘોડે પર બેઠનેકુંબી આતા હે.

રંગલો—

उपजाति वृत्त.

स्वशक्तिनो संभव ते न जाणे,

अनेक बाते अभिलाख आणे;

मानી जनो यैं मगरूर माले,

हरेक कामे निज हाथ घाले.

૬૮

કુતુબ૦—હમબી સબ કામમેં વાકેફગાર હે.

રંગલો—તમે વાધજી સાથે કુસ્તી કરીને તેને જીતો. તો તેની જગા તમને મળે.

કુતુબ૦—દેખ્યા તેરા વાધલા. એક વાધલા ક્યા ? લેકીન વાધલા જેસા કથકે સાથ એકી બખ્ત મેં કુસ્તી કરે.

વાધ૦—(સાંભળીને ચમકે છે.)

રંગલો—

દોહરો.

તેજી ચમકે ચાબુકે, ટૂંકારે રજપૂત;

વધઘટ ભાવે વાણિયો, ઢાક અવાજે ભૂત. ૫૯

હવે રજપૂતનો દીકરો બાયઝાની પેડે સાંભળી રહેશે નહિ.

વાધ૦—આવો ત્યારે, આ મેદાનમાંજ આપણે બે કુસ્તી કરીએ.

કુટુબ૦—આ જાઓ અબ.

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

હરે દિલ દૂરથિ દેડઠાથી,

વાળી વદે જે લઢુ વાઘલાથી;

કરે સ્વરેસ્વાત વિચાર સ્વોટા,

મિથ્યાભિમાની નર મુંઝે મોટા. ૬૦

(બંને જણા કુસ્તી કરે છે.)

રંગલો—શાબસ! શાબસ! જોઈએ હવે કાણુ હેડળ પડે છે,
અને કાણુ ઉપર ચઢી બેસે છે!

કુટુબ૦—મેં કબી નીચે ગીરનેવાલા નહિ.

રંગલો—વાહ! વાહ! જણે કે માયકવાડના પાડા બાઝ્યા. જે
ગાયકવાડ મહારાજની સ્વારો આટલામાં આવતી હોય
અને દેખે, તો બંનેને રાતપ આંધી આપે. વડોદરાના

ચૌદામાં બે આખલા લડતા હતા તેને જોઇને ગાયકવાડે
ખુશી થઇને રાત્રી બાંધી આપી હતી.

કુતુબ—દેખ લે. અબી નીચે ડાલકે ઉપર ચડ બેસતા હું. (ત્યાં
તો મિયાંને હેઠા નાંખીને રજપૂત ઉપર ચડી બેસે છે.)

રંગલો—મિયાં હવે શું કરવા મહેનત કરો છો ? તમે હેઠા પડ્યા
અને ઠાકાર તમારા ઉપર ચડી બેઠા, માટે તમે હારી
ચૂક્યા.

કુતુબ—(પગ ઉંચો કરીને) અબી દેખને મેરી ટંગડી ઉંચી
હે કે નહિ ?

રંગલો—ખરી વાત; મિયાં નીચે પડ્યા પણ મિયાંની ટંગડી હજી
ઉંચી છે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સ્વતા મલે તોપણ સ્વેલ સ્વેલે,
મિથ્યાભિમાની મમતા ન મેલે;
કાંઢે કશા ઉત્તર કેરિ કૂંચી,
પણ્યા મિયાં તોપણ ટાંગ ઝૂંચી. ૬?

(પડેા પડેા.)

ગાનાર ગાય છે.

અંક છ ઠો.

—❖—

સંખ્યાદિ પૃષ્ઠા.

પાત્ર—૧ રંગલો. ૨ ગંગાબાઈ. ૩ જીવરામભટ્ટ. ૪ રધનાથભટ્ટ.
૫ સોમનાથ. ૬ દેવબાઈ. ૭-૮ પોલીસના બે સિપાઈઓ.

—:૦:—

સ્થળ—રધનાથભટ્ટનું ઘર.

પડદો ઉઘડ્યો. (ત્યાં રધનાથભટ્ટ સહકુટુંબ, ગંગાબાઈ તથા
જીવરામભટ્ટ જાય છે.)

ગંગા—જીવરામભટ્ટ, તમે અમને દેખો છો ?

રંગલો—દેખે છે એનો બાપ.

જીવં—કેમ નહિ દેખતા હશે? કાંઈ આંધળા બાંધળા છીએ કે
શું ?

ગંગા—તમે અત્યારે કાગળ વાંચી શકો ખરા ?

રંગલો—કાગળ તો શું પણ અત્યારે મોતી વીંધે છે તો !

જીવં—ત્યારે અમે રાતે પુસ્તક લખીએ છીએ તે કેમ લખાવું
હશે ?

સોમનાં—કાગળ આપું તો વાંચશો ?

જીવં—હા, લાવો, શા વાસ્તે નહિ વાંચીએ ?

સોમનાં—લો, આ કાગળ વાંચો જોઈએ. (નાંખે છે તે જીવ-
રામભટ્ટના પગ પાસે પડે છે.)

જીવં—લાવો કાગળ.

સોમનાં—એ તમારા પગ આગળ પડ્યો. નીચા નખીને લ્યો.

જીવન—તમારી આગળ નીચા નમવાની અમારે ગરજ નથી.

રંગલો—

શ્લોક.

નમંતિં ફલિનો વૃક્ષા, નમંતિ ગુણિનો જનાઃ ।

શુષ્કકાષ્ટં ચ મુર્ચ્ચાશ્ચ, ન નમંતિ કદાચન. ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—ફળવાળાં ઝાડ નમે કે ગુણવાન માણસ નમે; પણ
સુકું લાકડું કે મૂર્ખ કદી નમે નહિ.

સોમનાઃ—(લેધને આપે છે) લ્યો આ કાગળ.

રંગલો—જે જે ભાઈઓ, સુરઘસજી કાગળ વાંચે છે ! ખરેખરો
વાંચશે કે શું ?

રૂઢનાઃ—(સોમનાથને) એમાં તે. જીણા અક્ષર છે, પેલા મોટા
અક્ષરવાળો કાગળ વાંચવા આપ્યો હોત તો દીક.

સોમનાઃ—કાંઈ જીણા નથી, આંધળો પણ વાંચી શકે એવા
મોટા દીવા જેવા અક્ષર છે.

જીવન—આ લ્યો ત્યારે તમારો કાગળ અમારે નથી વાંચવો.
(નાખી દે છે)

સોમનાઃ—કેમ થયું ?

જીવન—તમે કહો છો કે આંધળો વાંચી શકે એવા અક્ષર છે,
તો અમે કાંઈ આંધળા નથી, કે એવા અક્ષર વાંચીએ. દે-
ખતો વાંચી શકે એવો કાગળ હોય તે અમે તો વાંચીએ.

મંગા—(ત્રણ આંગળીઓ ખતાવીને) જીવરામભટ્ટ, આ કેટલાં
આંગળા છે કહો જોઈએ ?

જીવ૦—કહીએ તો તમે શું આપશો ?

ગંગા૦—લાખેણી લાડી આપી છે, ને હવે બીજું શું આપીએ ?
ને અભારે દેખી શકતા હો તો કહો.

જીવ૦—એમાં શું કહેવું છે ? પાંચ છે.

ગંગા૦—જૂઠા પડયા, જૂઠા પડયા, (હસે છે.)

જીવ૦—શી રીતે જૂઠા પડયા,

રંગલો૦—

દોહરો.

અભિમાનીને અંતરે, માસે જો નિજ મૂલ;

તોપણ તેની જીભથી, કદિ નંહિ કરે કબૂલ. ૬૨

ગંગા૦—ત્રણ આંગળીઓ ઉભી રાખીને બે આંગળીઓ વાળીને મેં
પૂછ્યું હતું.

જીવ૦—ત્યારે અમે પણ એજ કહ્યું કે નહિ ? ત્રણ આંગળીઓ
ઉભી અમે દીડી, અને બે વાળેલા દીડી તે બધી મળીને
પાંચ દીડી માટે પાંચ કહી. તમે ત્યારે એમ પૂછ્યું
હતું કે કેટલી ઉભી, ને કેટલી વાળેલી છે ?

સોમના૦—(પાંચે આંગળાં ખુણારાખીને) વાર આ કેટલી આં-
ગળીઓ છે, કહો નેમ્રએ ?

જીવ૦—(બીજી તરફ મણે છે) આ એક બે, ત્રણ અને ચાર છે.

સોમના૦—જુઠા પડયા, જુઠા પડયા.

જીવ૦—શી રીતે જુઠા પડયા, અમે કદી જુઠા પડીએજ નહિ.

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

વાચાલ્લ જો વાદ વૃથાજ થાપે,
તથાપિ તે સત્ય કરીજ આપે;
મરી સમામાં શતવાર મૂલે,
તથાપિ જીમે કદિં ના કબૂલ. ૬૪

વાચાળ કદી બંધાયજ નહિ, ગમે તે રસ્તે ચઢને નીકળી જાય-
પણ હવે જીવરામમદ્ સંકડાસમાં આગ્યા. હવે છુટી રાકે એવો એકે
રસ્તો મને તો લાગતો નથી. હવે જુઠા ઠરી ચૂક્યા.

જીવ૦—તારા જેવા ઠગ અમને જુઠા કહે તેથી શું થયું ? પણ
જ્યારે ત્રાહીત લોકો કહે ત્યારે ખરું.

રંગલો—ત્યારે હવે તમારું સાચાપણું સાબિત કરો જોઈએ.

જીવ૦—સો રૂપીઆની હોડ કર. જો અમે જુઠા ઠરીએ તો તને
સો રૂપીઆ આપીએ; અને જો તું જુઠો ઠરે તો તારી
પાસેથી સો રૂપીઆ અમે લઈએ.

રંગલો—જાદુગર સાથે ને વાચાળ સાથે હોડ તો કરીએજ નહિ.
કહ્યું છે કે તેની તકબીરો ધણી હોય.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

વાચાલ્લું હોડ કદિ ન કીજે,
જાદૂગરોથી બલ્લ બાંધિ બીજે;

મુજે ન તેના સઘળા શિરસ્તા,
વિચિત્ર તેના છઠ્ઠની વ્યવસ્થા.

સોમના—પાંચે આંગળાં ખુલાં રાખીને મેં પૂછ્યું હતું કે આ
કેટલી આંગલીઓ છે.

જીવ—તે ખરી વાત. અમે ચાર આંગળીઓ દીડી માટે ચાર
કહી અને પાંચમે તો અંગુઠો છે આંગળી ક્યાં છે ?

દેવળા—(હળવે) સોમનાથ તારો વાટવો લાવ તેમાં હળદરનો
નમુનો છે તે કહાડ.

જીવ—(કાન ધરીને સાંભળીને અવળું જોઈને) હં વાટવો માગ્યો.

દેવળા—(હળધરનો ગાંગડો લઈને) જીવરામભટ્ટ આ મારા
હાથમાં શું છે ? કહો જોઈએ ?

જીવ—તારે વારે અમે નથી કહેતા જાઓ.

દેવળા—હવે એકવાર કહો, તમને મારા સમ.

જીવ—તે છે તે તમારો વાટવો છે.

દેવળા—જુઠા પડ્યા, જુઠા પડ્યા. (સઉ ખડ ખડ હસે છે)

જીવ—અમારી આટલા વર્ષની ઉમ્મર થઈ તેમાં અમે કદી,
કોઈ ઠેકાણે જુઠા થયાં નથી. શી રીતે જુઠા પડ્યા કહો
જોઈએ ?

રંગલો—જીવરામભટ્ટ કદી જુઠા પડેજ નહિ.

દેવળા—આ તો હળદરનો ગાંગડો છે. ને તમે પાન સોપારીનો
વાટવો કેમ કહો ?

જીવન—તમે ધરડાં થયાં માટે અમે જાણીએ છીએ કે તમારું કાનપરં બિનક થયું છે. તમે પૂરું સાંભળતાં નથી. તમારો વાંક નથી. ઘડપણમાં સફતે એમ થાય કહ્યું છે કે (આ-છપ્પો બોલતાં—બુજ, પા વગેરે શબ્દો બોલતાં, તે તે અંગ ઉપર હાથ ધરી બતાવે છે.)

છપ્પો.

ભૂજનો ભાગે મર્મ, પડે પાવાગઢ પોચો,
પેટલાદમાં પાક, ન પાકે, લાગે લોચો;
જનાગઢની જુક્તિ, વધી વદલાઈ જાશે,
કપડવળજની કશી, નહીં સ્વરસ્વર રસ્વાશે;
સ્વલ્ભલશે સ્વલ સ્વંભાતનું, કાનપરં કાચું થશે,
છેલ્લી વયમાં કછ છૂટશે, સુરત સર્વ જર્જરી જશે. ૬૬

દેવબા—શાથી જાણ્યું કે અમે બહેરા છીએ ?

જીવન—અમે ક્યારે કહ્યું કે પાન સોપારીનો વાટવો છે ?

દેવબા—ત્યારે તમે શું કહ્યું ?

જીવન—અમે તો કહ્યું કે, તે તમારે વાટવો છે; વાટવા વિના આખોને આખો વાપરવો નથી.

રંગલો—જીવન જીવરામભટ્ટ સાચા ઠર્યા ખરા ?

ગંગા—(લોટો લઈને) જીવરામભટ્ટ આ મારા હાથમાં શું છે ?

જીવન—તમારા હાથમાં ધુળ છે.

ગંગા—હવે હાર્યા કે ?

જીવં—તમે હાર્યા, અમે તો કાંઈ હાર્યા નથી.

રંગલો—જીવરામભટ્ટ હારેજ નહિ.

ગંગા—ત્યારે કહોને મારા હાથમાં શું છે ?

જીવં—કશું નહિ કે તમારા હાથમાં ધૂળ છે.

ગંગા—આ તો પીત્તળનો લોટો છે.

જીવં—અજ્ઞાની સાથે શી વાત કરીએ ? જ્ઞાની હોય તે સમજે.

ગંગા—કેમ વાર ?

જીવં—તમારી આંખમાં વિકાર છે, માટે તમે લોટો દેખો છો,
નહિ તો કશું છે કે—

વસંતતિલકા વૃત્ત.

ધાત્વાદિક દ્રવ્યો બુધ ધૂલ દેસે,

અનેક આત્મા ચિદબ્રહ્મ લેસે;

દૃષ્ટી વિકારે જુજવા જણાશે,

અજ્ઞાનિને ભેદ અનેક માસે. ૬૭

માટે અમે તો સધળા પદાર્થો ધૂળનાજ દેખીએ છીએ. ધૂળમાંથી
પેદા થાય છે, ને અંતે ધૂળની ધૂળ.

રંગલો—શાખાસ, અલ્પજ્ઞાની, શાખાસ !

દેવખાં—જીવરામભટ્ટ, તમે બડા હુશિયાર તો ખરા.

રંગલો—હજી તો એની હુશિયારી આગળ જતાં વધારે ખીલશે.
જીઓ તો ખરાં.

જીવ૦—કેમ વાર ?

દેવળા૦—તમે કોઈ વાતે બોલતા બંધાતા નથી.

જીવ૦—બોલતાં બંધાય એ તે વળી મરદ કહેવાય કે !

રઘના૦—જો વળી સારી પેઠે મળ્યા હોત, તો પૃથ્વી ઉપર પગ મૂકત નહિ, અદ્ધર ને અદ્ધર ચાલત.

રંગલો—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

કુમારજા પુત્ર કદી જળે જો,

કુપાત્ર વિદ્યા વધતી મળે જો;

અધર્મિને જો અધિકાર આવે,

અજ્ઞાનિને ભેદ અનેક માસે. ૬૮

દેવળા૦—અમારા સોમનાથને છ મહિના તમારી પાસે રાખીને તમારા જેવો હુંશિયાર કરશો ?

જીવ૦—તમારા સોમનાથમાં શો માલ છે ?

રંગલો—આ વરરાજામાં બહુ માલ છે.

સોમના૦—(જીવરામભટ્ટને) તારે તમારામાં શો માલ છે ? શુક્ર-વારની ગુજરીમાં લઘ જઘને વેચ્યો હોય, તો કોઈ એ પધસા પણ આપે નહિ.

જીવ૦—અરે અહિં આવતાં રસ્તામાં એક ગામ આવે છે, ત્યાંના તળાવની પાળે કોઈ એક પરદેશી સરદાર ઉતર્યો હતો. તેની આગળ કીમિયાની વાત નીકળી, તારે અમે કહ્યું કે બ-રાબર સામાન હોય, તો અમે રોજ પાંચ રૂપિયાનાર રૂપું બનાવી આપીએ.

રંગસૌ—ત્યારે તો તું જ બીજારી શેનો હોત ?

સોમના—પછી તે સગદારે શું કહ્યું ?

જીવ—તેણે કહ્યું કે ત્યારે તો મદારાજ, કોળી લોકો રાતમાં ખાતર પાડીને, તમે સૂતા હો તે ખાટલા સુદ્ધાં જેમ ચિત્રલેખા અનિરૂદ્ધને ઉપાડી ગઈ હતી, તેમ તમને ઉપાડી લઈ જઈને પરદેશમાં વેચી આવે, તો તેને બે હાજર રૂપેયા મળે; કેમકે તમને વેચાતા રાખનારને રોજ પાંચ રૂપૈઆભાર રૂપું મળે.

સોમના—ખીજા કોઈ તે વખતે ત્યાં હતા કે ?

જીવ—કોળી લોકો રાતે ચોરી કરવા આવેલા તેઓ ત્યાં હતા.

સોમના—ત્યારે તે કોળી લોકો રાતમાં તમારો ખાટલો ઉપાડી જઈને તમને પરદેશમાં વેચી આવશે તો શું કરશો ?

જીવ—અરે ! દસ કોળી આવ્યા હોય તો હું એકલો અનિરૂદ્ધની પેડે ભોગળ લઈને ધૂમું, ને તેઓને મારીને કાઢી મૂકું, એમનો શો બાર છે ?

દેવમા—(ખાટલો પાયરી આપે છે.) જીવરામભટ્ટ, હવે તમે આ ખાટલા ઉપર સૂઈ રહો. આ પાણીનો લોટો તમારે વાસ્તે બરીને મૂક્યો છે. હવે તમારે કાંઈ જોઈએ છીએ ?

રંગસૌ—જીવરામભટ્ટને ખામડાંનો માર જોઈએ છીએ.

જીવ—ના હવે કાંઈ જોઈતું નથી. જાઓ તમે તમારે સૂઈ રહો, ચણી રાત ગઈ છે.

ગંગા—(હસીને) જગતા સૂજે. ચોર લોકો આવીને તમને ઉપાડી જાય નહિ.

જીવ૦—તમે જગતા સૂજે. તમને ઉપાડી જાય નહિ.

ગંગા—હવે હું મારે ઘેર જાઉં છું.

દેવબા૦—સવારે આવજો.

ગંગા—અરે જીવરામભટ્ટ આવ્યા છે, મારે સવારે તો બધા મહો-
લાની બાયડીઓ અને છોકરાં જોવા આવશે, અને હું
પણ આવીશ. (તે જાય છે.)

(પથારીઓ કરીને સર્વ સૂઈ રહે છે.)

જીવ૦—(વિચારે છે) હજી સુવી ઇશ્વરે આપણો ટેક રાખ્યો છે.
હજી આપણી ખોડ કાઢના જાણવામાં આવી નથી.

રંગલો—એ પગે ચાલે એટલાંજ માણસો જાણે છે.

જીવ૦—હવે હહાડો ઉગ્યે સૂતા ઉડીયું, એટલે તો:આપણે સાત
પાદશાહના પાદશાહ છીએ.

રંગલો—હાનૌ પાદશાહ !

જીવ૦—તોપણ આજની રાત જાય, ચારેપાર પડ્યા કહેવાઈએ
કહું છે કે:—

उपजाति वृत्त.

जरातरा जोखममांहि लैये,

त्यां सूधि चिंता चितमध्य लैये;

अपार सिंधु जळ नाव तारे,

कदापि बूढे पछि जै किनारे. १०

જીવન—(ઉંધી જાય છે, તેનાં નસકોરાં જોરથી બોલે છે.)

રંગભો—હવે બધાં શ્યામકાર થઈ ગયાં.

ચૌથું પ્રસંગ.

જીવન—(જાગીને) અરે પ્રભુ ! લઘુશંકા કરવા ખાજે જવાની જરૂર છે. હવે ખાજ શી રીતે જડશે ? કદાપિ ખાજે જઈ પહોંચીએ, પણ પાછા આવતાં આ ખાટસો નહિ જડે, અને કોઈક બીજાની પથારીએ જઈ ચડીએ, તો મોટી ફજેતી થાય. હવે શું કરવું ? હે છઠ્ઠ દેવ, હવે તું મારી લાજ રાખજે. વાહ, આ પાંચડીનો છેડો ખાટલાના પાયા સાથે બાંધીએ, અને બીજો છેડો હાથમાં રાખીને ખાજે જઈએ. (તેમ *કરે છે) (વચમાં પાડી આવીને પાંચડી ચાવીને બે કટકા દરે છે.)

જીવન—અરે પ્રભુ ! હવે શું કરીશું ? ખાટસો શી રીતે જડશે ? હવે પૂરા ફજેતી થવાની ! (ફાંફાં મારતો સાસુના ઉપર જઈને પડે છે. મશાલ બુઝાઈ જાય છે.)

દેવબા—(સૂમ પાડીને) અરે ! ચોર છે ! ચોર છે ! જાગો ! જાગો ! (એમ કહેતી નાસે છે.)

સોમના—મારો ! મારો ! મારો ! માજી દીવો કરો, દીવો કરો ! (ઝાપટે મારે છે.)

રઘનાં—પોલીસના સિપાઈઓ આવી પહોંચ્યા પહેલાં ખૂબ હાથરસ લઇ લો. એના શરીરનું એકે હાડકું સોજી રાખશો નહિ. (ઝાપટે તથા લાકડીએ મારે છે.)

રંગલોં—મારો ! મારો ! મારો ! (તે પણ મારે છે.)

જીવં—અરે હું છું ! એ તો હું છું ! મેં સામુજીને લાત મારી હતી, માટે માફી માગવા આવ્યો છું. (તે ક્રોધ સાંભળતું નથી.)

રઘનાં—ચોરીની માફી હોય નહિ. મારો ! મારો ! મારો !

દેવખાં—દોડજો ! દોડજો ! ચોર છે ! ચોર છે !

પોલીસના બે સિપાઈઓ— *બારણાં ડોકે છે) બારણાં ખોલો બારણાં ખોલો.

દેવખાં—(બારણાં ઉઘાડે છે)

સિપાઈ—(આવીને) કીધર હે ચોર ? કીધર હે ચોર ?

સોમનાથં—આ રહ્યા સાહેબ ?

રઘનાં—પકડી જાઓ, પકડી જાઓ.

સિપાઈ—(પકડીને હાથ બાંધે છે, અને બીજાં સહ કલબલાટ કરે છે.)

દેવખાં—અરે મારા પગમાંથી કહ્વાં કાઢતો હતો.

સોમનાથં—હું ઉઠ્યો તેવો મેં તરત નજરે દીડો.

એક સિપાઈ (બાંધીને લઇ જાય છે. બીજા ઉભા રહે છે.)

રઘનાં—અરે દીવો કરીને ઘરમાં તપાસ કરો. શું શું ગયું ?

સોમનાં—મને ધગકારા જણાતા હતા તેથી હું જાણું છું કે સાત કે આઠ ચોર ઘરમાં પેકા હતા. પણ બીજા નાસી ગયા, અને એ એકજ પકડાયો.

રઘનાં—પગીને બોલાવો, પગે રૂં કઢાડવું પડશે.

સોમનાં—અરે ! એક હજમને બોલાવો, મથાલ કરવી પડશે.

રઘનાં—રસોઇ કરવાના વાસણ તપાસો, છે કે ચોર લઇ ગયા.

દેવબાં—(પડદામાં જઇ આવીને) વાસણ તો બધાં રહ્યાં છે. મેં ગળી વાળ્યાં.

સોમનાં—અરે ! મારી બણવાની પોથી પણે હતી તે છે કે નહિ

દેવબાં—પોથી તો આ રહી.

રઘનાં—પેલા હાંઘામાં જનોઇ બેઠાં ૩ હતા તે છે કે ગયા ? તપાસ કરો.

દેવબાં—જનોઇનાતા બેઠાં તો રહ્યાં છે.

સોમનાં—અરે ! વિભૂતિના ગોળા દેવપૂજની ઝોરડીમાં હતાં તે તપાસો, છે કે ચોર લઇ ગયા !

રઘનાં—વિભૂતિના ગોળા તો રહ્યાં છે, રહ્યાં અને ગૌમુખી ને આસનિયું પણ રહ્યું છે !

દેવબાં—અરે ! આ ખાટલામાં શુવરામભટ્ટ સૂતા હતા, તે ક્યાં ગયા ?

રઘનાં—ચોરની બીકથી નાશીને ખાટલા હેડે કે બીજે ક્યાંઈ સંતાઇ રહ્યા હશે.

સોમનાં—ઓ શુવરામભટ્ટ ! ઓ શુવરામભટ્ટ ! ખાટલામાં તો ક્યાંઈ જણાતા નથી.

રંગલો—જીવરામભટ્ટ ગયા જમરાજને ઘેર. હવે ત્યાં એને મિથ્યા-
ભિમાનનું ફળ સારી પેઢે મળશે.

રઘનાં—આ ખાટલાને પાચે પાધડીનો અરધો કટકો બાંધેલો છે
આનું કારણ શું હશે ?

સોમનાં—જરૂર પેલા કોળી લોકો જીવરામભટ્ટને ચોરીને લઇ
ગયા. આ ખાટલાને પાચે પાધડીના કડકા બાંધીને
ખાટલો જાયકી જવાનો વિચાર કર્યો હશે પણ તેમ
બની શક્યું નહિ હોય તેથી તેમને ઉચકીને લઇ
ગયા.

દેવબાં—અરે! હાય! હાય! બે હજાર રૂપૈયા ખરચતાં પણ
એ જમાઇ હવે આપણને ક્યાંથી મળે.

રંગલો—ખરી વાત છે એના જેવો મિથ્યાભિમાની જગતમાં
મળવાનો નહિ.

રઘનાં—હવે એને વેગળા દેશમાં લઇ જઇને વેચશે. એટલે તે
ચોર લોકને બે હજાર રૂપૈયા મળશે.

દેવબાં—(છેડો વાળીને) પરણારે તારું મોહું હવે હું ક્યાં
દેખીશ! ઉં હું હું હું !

રઘનાં—છાની રહે છાની રહે; મુઆ પહેલી મોંકાણુ શી ?

રંગલો—અરે કરવા દોને આગળથી કરી મુકી એટલે પછીથી
કરવી મટી.

સિપાઈ—તુમેરી કુછ માલમતા ગઇ હોયસો અબ્બી કહો કીતને
રૂપૈએકી મતા ચોરાઇ ?

દેવળાં—અરે ભાઈ, અમારી એવી ચીજ લઈ ગયા કે જે હજાર રૂપેઆ ખરચતા પણ મળે નહિ.

સિપાઈ—અચ્છા મેં જમાદારકું કહુંગા.

દેવળાં—તે ચોરને પકડીને ક્યાં લઈ ગયા ?

સિપાઈ—હસકું અગ કાચી કેદમેં રખેગા ઓર ખુબ માર મારેગા, તગ ચોરીકા માલ કપુલ કરેગા નહિ તો ઓ સાક્ષા કબી માનનેવાલા નહિ.

રઘનાં—સરકારનો એવો હુકમ હશે કે ?

સિપાઈ—સરકારકા કાયદા તો બડા ખરાબ હે, ચોરકું મારનેકા હુકમ નહિ. ગાયકવાડી રાજમેં એસા હે કે ચોર લોકકું પકડકે પાંઉમેં મેખાં મારતા હે. ઓર ગરમ તેલ છીટતા હે, તગ ચોર લોક તુરત ચોરીકા માલ નીકાલ દેતા હે.

રંગલોં—હીક છે આ ચોરને પણ એમ કરજો. તે એજ લાગનો છે.

સિપાઈ—સામલાજીકા થાણુદારને ચોર પકડા થા સો ચોરીકા બાત બીલકુલ ઇનકાર કરતાથા પીછે થાણુદારને જગ ખુબ માર મરાયા તગ દો હજાર રૂપેએકા માલ નીકાલ દીયા. દુસરા રાજ હોવે તો એસા થાણુદારકું બડા ઇનામ દેવે. લેકીન સાદરાકા સાહેબ કે આજે ચોર લોકને જાહેર કીઆ, હમકું માર મારકે ચોરી કપુલ કરવાઈ.

રઘનાં—પછી સાહેબે શો હુકમ કર્યો ?

સિપાઈ—સાહેબે ઓ થાણુદારકું છે મહિનેકી સખત મળુરી સાથ.
કેદકી સખ કીની, ઓર નોકરીસે ખરતરફ કીયા.

રધનાં—એ તો બહુ ખોટું કયું.

સિપાઈ—જેધપુરકા મહારાજકા એસા કાયદા હે કે—એસા કોઈ
ચોર પકડાયા કે તુરત વો ચોરકું લીલે કાંટમેં જલાઈ
દેનાં; ખસ, દુસરા કુચ પૂછનાઈ નહિ. જખ ઓ મુલકમેં
કોઈ ચોરી કરતા નહિ હે. અંગ્રેજ સરકારકે રાજ્યમેં
બડા અધેર હે. કહેતા હે કે ચોરને ચોરી કીયા ઇસકા
સાહેદી લાઓ, સો ચોરકા સાહેદી કહાંસે મીલે કુછ ચોર
લોક સાહેદી પુરનેવાલેકું બેલી લેતા આતા હે કે ક્યા ?

સોમનાં—હવે આ ચોરીનો મુકદ્દમા ક્યારે ચાલશે ?

સિપાઈ—કલ્લ હસ બજે ફાજલાર સાહેબકી કચેરીમેં હાજર હોના.

સોમનાં—હીક છે, આવીશું. (સિપાઈ જાય છે.)

રંગલો—સોમનાથભટ્ટ તમે બડી બહાદુરીથી ચોરને પકડ્યો છે
હો ! અને આ ઢેકાણે તેનો વાંસો પણુદીક હળવો થયો છે

રધનાં—તેના નસીબથી મારા હાથમાં તે સમે લાકડી સારી
આવી ગઈ.

સોમનાં—અરે મેં તો એવો એને માર્યો છે કે સો વસા તો તે
જીવશે નહિ પણ કદાપિ જીવતો રહેશે તો આપણુ
ધર સામું ફરીથી કોઈ દહાડે જોશે નહિ.

(પડદો પડ્યો.)

ગાનારા ગાય છે.

અંક ૭ માં.

પાત્ર—૧ ફાજદાર. ૨ શિરસ્તેદાર. ૩-૪ પોલીસના સિપાઇઓ.
૫ રથનાથભટ્ટ. ૬ સોમનાથ. ૭ જીવરામભટ્ટ. ૮ રંગસો.
સ્થળ—ફાજદારની કચેરી.

પડદો ઉઘડ્યો.—લાંગાદી તકીઆ ઉપર ફાજદાર અને શિરસ્તેદાર બેઠા છે આગળ દક્તરો પડ્યાં છે અને પોલીસનો એક સિપાઇ ઉભો છે.)

ફાજદાર—(શિરસ્તેદારને) પેલો * સાગો લુટાયો હતો તેના ચોર કાચી કેદમાં છે, તેનું કામ કાઢો.

શિરસ્તેદાર—સિપાઈ, જમાદારને બોલાવો.

સિપાઈ—અચ્છા સાહેબ. (જાય છે.)

જમાદાર—(આવીને) સલામ સાહેબ.

ફાજદાર—કેમ જમાદાર, પેલો સાગો લૂટનારા ચોર કાંઈ કબૂલ કરે છે કે નહિ ?

જમાદાર—અરે ખાવિંદ, એ તો બડા લુચ્ચા છે.

ફાજદાર—બધા ચોર લોકો હવે અંગ્રેજી કાયદાથી વાકેફ થયા છે, માટે એમ તો કબૂલ કરવાનાજ નહિ. જ્યારે તેમના ઉપર ગાયકવાડી ખૂબ ચલાવીએ, ત્યારેજ ચોરી કબૂલ કરે.

જમાદાર—મેરી ઉમરમેં તો કાંઈ એસા દેખા નહિ છે, ગાય-કવાડી ચલાયે બિન ચોરી કબૂલ કરી હોયમી.

* કોઈ સાહુકારનું નાણું પરગામ લઈ જતાં રસ્તામાં લુંટાય તે.

ફાજદાર—આ ચોરો ઉપર તેમ કર્યું કે નહિ ?

જમાદાર—હા, સાહેબ. જળ મર જળ એસા માર મારા, તળ સળ બાત કબૂલ કીની ચોર ચોરીકા મુદ્દાખી બતાતા હે. (રથનાથભટ્ટ ને સોમનાથ આવે છે.)

રથનાઠ—આશીર્વાદ, રાજધિરાજ.

ફાજદાર—આવો મહારાજ પગે લાગું.

સોમનાઠ—અનદાતા, અમે ધણીવાર થઇ બહાર આવીને બેશી રહ્યા છીએ. હવે અમારી ચોરીના મુદ્દાનો તપાસ થવો જોઇએ.

ફાજદાર—કેટલા રૂપૈયાનો તમારો માલ ચોરાયો છે ?

રથનાઠ—રાજધિરાજ, બે હજાર રૂપૈયા ખરચતાં મળે નહિ, એવી ચોરી થઈ છે.

ફાજદાર—અરે ! રામ રામ ! બિચારા બ્રાહ્મણને બીજા માગતા કર્યા તો—અરે જમાદાર !

જમાદાર—હાજર સાહેબ !

ફાજદાર—મઇ રાતે આ બ્રાહ્મણને ઘેરથી ચોર પકડાયો, તેને તમે કાંઇ સમજુતા આપી કે નહિ ?

જમાદાર—અરે ! ખાવિંદ, સારી રાત સમજળયા; ચોર અખી તલક સમજળયા, લેકીન આ તો કુછરૂંકબૂલ કરતાઇ નહિ.

ફાજદાર—(રથનાથભટ્ટને) કેટલા ચોર તમે દીકા હતા ?

સોમનાં—અનદાતા, ચાર કે પાંચ ચોર હતા, એવું અમને લાગે છે.

ફોજદાર—(જમાદારને) બીજા ચોરોનાં નામ તે ચોર બતાવે છે કે નહિ ?

જમાદાર—નહિ સાહેબ, કુછ નહિ બતાવતા. એ બમનકું ગાલિયાં દેતા હે, સો સુનકે હમકું બોત ગુસ્સા લાગતા હે.

ફોજદાર—તે શું કહે છે ?

જમાદાર—એ તો સાલા કહેતા હે કે મેં તો એ બમનકા જમાદાર લગતું હું.

ફોજદાર—ત્યારે એના ઉપર ગાયકવાડી ખૂબ ચલાવેને ? તે વિના કાંઈ કબૂલ કરશે ?

રંગલો—(જમાદારને) હાં ! એ તો તમે તમારે આંખો મીંચીને ખૂબ માર મારોને ! પછી બધાં સારાં વાનાં થશે.

જમાદાર—ખાવિંદ, બોત ગાયકવાડી ચલાય. એતી તો હમને અબી તલક કાષ્ટ ચોર ઉપર ચલાય નહિ હે.

ફોજદાર—જાઓ જાઓ ! તેને બેક વધારે સમજુતી આપો; અને ગમે તેમ કરી ચોરીનો માલ પાડો આપે એવું કરો, તો તમને ધનામ અપાવીશું; અને વળી તમારી તારીફનો રિપોર્ટ કરીશું, તેથી તમને મોટા પગારની જગો મળશે; અથવા ખાનગીદારનો ખેતાબ મળશે.

જમાદાં—અચ્છા સાહેબ, આપકી મહેરબાની. (તે જાય છે.)

રૂઢનાં—જો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ! જ્યારે તે ચોરને ખૂબ દમ ભીડાવશે, ત્યારે તે ચોરનો મુદ્દો કબૂલ કરશે, નહિ તો નહિ કરે.

ફોજદાર—જમાદારને કાંઈ કહેવું પડે એમ નથી. ચોરને મરણ-તોલ માર મારશે, પછી તો તમારું નશીબ.

રંગલો—ખરી વાત છે. કાંતો નશીબ ઉઘડે છે, ને કાંતો પૂટે છે.

સોમનાં—અનદાતા, જગતમાં રહી થકાય નહિ, એવી અમારે માથે થઈ છે.

ફોજદાર—હા મહારાજ, હા. જે હજાર રૂપૈયાની ચોરી, તે શું કાંઈ નહાનીસૂની વાત છે ? એ તો તમ જેવા ગરીબ માણસને મનખાના ગયા જેવું.

જમાદાં—(આવીને) ખાવિંદ એ તો મુઆ જેસા હો ગયા, લેકીન કુચ્છ મુદ્દા કબૂલ કરતા નહિ.

રંગલો—હજી કાચું હશે. છેક ગરી ગયો નહિ હોય.

ફોજદાર—ત્યારે આપણે શું કરીએ ? ભોગ આ બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણોના. એનાં નશીબ.

રૂઢનાં—અનદાતા, અમે માર્યા જઈએ છીએ.

ફોજદાર—ભોગ તમારા ! હવે અમે શું કરીએ ?

સોમનાં—હજી બેક વધારે ધમકી દેવાવો તો ?

ફોજદાર—હવે વધારે તે કેટલી ધમકી દેવાવીએ ? કહે છે કે તે ચોર મુઆ જેવો થઈ ગયો કદાચી કાચી કેદમાં

મરી જાય, તો અમે ગુન્હેગાર ઠરીએ; અને તમારા સાડ નોકરી ખોધ જેશીએ. પછી ત્રણ ખુણાની ટાપી કાઢતી નહિ, તે તમને ખબર છે ?

રઘનાં—ત્યારે શું કચેરીમાં આવીને તે ચોરીનો મુદ્દો કબૂલ કરશે ?

ફાજલ્લાં—કચેરીમાં તો કાંઈ કબૂલ કરે નહિ. એવો કાણુ ગાંડો હોય કે જાણી જોઈને ચોર થાય ? તમારી તરફનો પુરાવો મજબૂત હશે તો તે ચોરને કેદની શિક્ષા થશે; પણ ચોરીનો માલ હાથ આવવાનો નહિ.

સોમનાં—ચોરને કેદની શિક્ષા થાય, તેમાં અમારા ઘરમાં શું રંધાયું ?

રઘનાં—(સોમનાથના કાનમાં) જરૂર ! જમાદારને તે ચોરે લાંચ આપી. નહિ તો બીજા લોકોની ચોરીનો મુદ્દો કબૂલ કરાવે છે, અને આપણો કેમ કબૂલ ના કરાવે ?

સોમનાં—હા, ખરેખરું એમજ થયેલું. ફાજલ્લારનો પણ માંહી ભાગ હશે.

રંગલો—(સભા સામું જોઈને) આ ગામના ફાજલ્લાર સાહેબ કે તેમના કારકુન કાંઈ આટલામાં છે કે ? કેમ સાહેબ તમને એમાંથી કાંઈ મળવાનું ખરું કે ? જો મળવાનું હોય તો તેમાંથી આ નાટક મંડળી ઉપર પણ કાંઈક મહેરબાની કરજો.

રઘનાં—તેથીજ ફાજલ્લાર ટીકું મૂકે છે તો.

ફાજદા—(જમાદારને) હશે તે ચોરને કચેરીમાં લાવો.

જમાદા—ખાવિંદ, ઓ ચલ સકે એસા નહિ હે યોત આગરી હે.

ફાજદા—વાર, ખાટલામાં ઘાલીને લાવો.

(જમાદાર તથા સિપાઈ બંને જમને ખાટલામાં ઘાલીને ઉપર ચાદર ઝોઢાડીને લાવે છે)

ફાજદા—પણે એક ખુણે ખાટલો મૂકો. (તેમ મૂકે છે.)

રંગલો—અરે ! લઈ જાઓને પરભાર્યા મસાણુમાં; નહિ તો આ કચેરીના લોકોને અલડાવશે.

જીવરા—(ઝીણું સ્વરે) અરે ! મને મારી નાંખ્યોરે બાપ !

રંગલો—આ મિથ્યાભિમાનનું કળ.

જમાદા—(ધમકી દઈને) છાનામાના પડ રહે.

ફાજદા—તે શું કહે છે ?

જમાદા—ઓ તો સાલા કહેતા હે કે મેરેકું માર બલા.

રંગલો—અરે ! સારાં નશીબ જાણુને, કે આટલો જીવતો રહ્યો છે. નહિ તો કાચી કેદમાંથી તો કંઈક પરભાર્યા મસાણુમાં ગયેલા છે, તેનો પતોજ લાગ્યો નથી.

ફાજદા—(ચિરસ્તેદારને) કાંઈ ફીકર નહિ. જુગ્યાની લેતાં પણ કદાપિ એમ બોલે, તો તે વાત લખવાની જરૂર નથી. કેમકે એ તો બધા ચોર લોકો એવું બોલવા શીખ્યા છે કે, મુદ્દો કયુલ કરવા સાર મને માર માર્યો.

શિરસ્તે—રવનાથભટ્ટ, પહેલી તમારી જુગ્યાની લખાવો.

રધનાં—અમારાં કર્મ કૃત્યાં હવે અમારી શી જુગાની લખાવતી છે ?

રંગલો—હજી તો કર્મ કૃતવામાં આગળ છે.

રધનાં—આ હાથોહાથ ચોર પકડાયો છે, તો પણ અમારા ગરીબ માણસની ચોરીનો ક્યાં પતો લાગવાનો છે ! !

કેજાદાં—મહારાજ સમાલી જુગાની લખાવો, નહિ તો એ અદાબોલશો તો શિક્ષા થશે.

સોમનાં—સમય તો એવોજ છે, કે ‘ ઉલટા ચોર કોટવાળને દંડે’

શિરસ્તેં—તમારું નામ રધનાથમદ ?

રધનાં—હા, મારું રધનાથમદ. (તે લખે છે.)

શિરસ્તેં—તમારા બાપનું નામ ?

રધનાં—મારા બાપનું નામ અમથારામ.

શિરસ્તેં—જાતે ખેડાવાળ, ગોમતીવાળ, રાયકવાળ, કે પલેવાળ છો ?

રધનાં—અમે લાડુવાળ બ્રાહ્મણ છીએ. (હાથે લાડવો વાળા દેખાડે છે.)

શિરસ્તેં—તમારી ઉંમર કેટલા વરસની થઈ ?

રધનાં—આશરે પચાસ વર્ષ થયાં હશે. પછી દશીશ આમ કે દશ વીશ આમ.

શિરસ્તેં—તમારો ધર્મ ?

રધનાં—મિષ્ટાનપંથીનો ધર્મ અમે પાળીએ છીએ.

શિરસ્તે૦—શેા ધધો કરો છો ?

રઘના૦—પત્રાળી ભરવાનો,

શિરસ્તે૦—કિયા મહેલ્લામાં રહો છો ?

રઘના૦—દેડપરીમાં.

શિરસ્તે૦—કહો કે પરમેશ્વર માથે રાખીને સાચેસાચું લખાવીશ.

રઘના૦—પરમેશ્વરને માથે રાખીને આ રાજ્યના દરતુર પ્રમાણે
સાચેસાચું લખાવીશ

શિરસ્તે૦—કહો કે જુદું લખાવું તો મને પરમેશ્વર પૂછે !

રઘના૦—જેવો તમને પરમેશ્વર પૂછે, એવો અમને પણ પર-
મેશ્વર પૂછે.

શિરસ્તે૦—કહો શી રીતે થયું ?

રઘના૦—ગઇ રાતે અમારા ઘરમાં ચોર પેદા હતા.

શિરસ્તે૦—કેટલા ચોર હતા ?

રઘના૦—આશરે ચાર પાંચ ચોર હતા, પણ ખરેખરો તો
એકજ અમારા જોવામાં આવ્યો.

શિરસ્તે૦—પછી શું થયું ?

રંગલો—પછી શું થયું તે શું ? ખુબ હાથરસ લીધો.

સોમના૦—(રઘનાથબંદના કાનમાં) (જાયડીઓનું નામ દેશે નહિ,
નહિ તો જાયડીઓને કચેરીમાં બોલાવશે.)

રઘના૦—પછી અમે જુઓ પાડી, એટલે ખીજ ચોર નાશી ગયા
અને એક પકડાયો.

શિરસ્તે૦—કાણે પકડ્યો ?

રઘના૦—ચોકીના સિપાઇઓ આવી પહોંચ્યા તેઓએ પકડ્યો.

શિરસ્તે૦—ઘરમાં દીવો હતો કે અંધારું હતું ?

રધના૦—અંધારું હતું. દીવો ઝોલાઈ ગયો હતો.

રંગલો—એ તો અંધારે બહેરું ફૂટાઈ ગયું.

શિરસ્તે૦—ક્યાંઈ ખાતર પાડ્યું છે કે ? ક્યાં થઈને પેઠા ?

રધના૦—ખાતર તો ક્યાંઈ પાડેલું જણાતું નથી.

શિરસ્તે૦—સિપાઈ આવ્યા ત્યારે ખડકીનું ખારણું બંધ હતું કે ઉઘાડું હતું ?

રધના૦—ખારણું બંધ હતું, તે સિપાઈઓએ ખારણું ઠોક્યું, એટલે અમારી ધરવાળીએ—ના, ના, મેંજ ઉઘાડ્યું હતું.

રંગલો—જો જો, પરમેશ્વર માથે રાખીને સાચેસાચું બોલજો.

શિરસ્તે૦—ત્યારે ચોર ક્રિયે રસ્તે થઈને નાશી ગયા ?

રધના૦—તે તો અમને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

રંગલો—નશીબમાંથી ઉતર્યા હતા, અને નશીબને રસ્તે ગયા.

શિરસ્તે૦—તમે ચોરને ઝોળખી શકશો કે ?

રધના૦—એમાં શું ઝોળખવું છે ? સિપાઈઓ અમારા ધરમાંથી પકડી ગયા એજ તો. આ ખાટલામાં સુતો છે તે.

રંગલો—હા, એને ફાંસી દેવાનો અત્યારે હુકમ કરો, તો રધનાથ-ભટ્ટ બહુ રાજ થાય.

શિરસ્તે૦—હાં ખાટલા પાસે જઈને, એનું મોં જુઓ.

રધના૦—રાતે અંધારામાં અમે ચોરનું મોં દીઠું નથી.

શિરસ્તે૦—હાં જઈને જુઓ, કાંઈપણ નિશાની ખતાની શકોછો ?

રધના૦—(ચોરનું મોં જોવા બચ છે.)

રંગલો—મશાલ પાસે રાખીને ખૂબ નીહાળીને જો જો ! લાવો બીજી બે ચાર મશાલો કરાવીશું ?

રઘુનાં—(ચાહર બિંચી કરી, મોં જોઇને) અરે ! જીવરામભટ્ટ તમે
ક્યાંથી ?

રંગલો—ક્યાંથી તે ક્યાંથી ? ચિત્રલેખા હરણ કરી લાવી.

જીવ૦—અરે ! મારા મિથ્યાભિમાને મને આ દશાએ પહોંચાડ્યો.
હું હવે ખીજા કાઇનો વાંક કાઢતો નથી.

રંગલો—હવે સમજ્યો. આટલા દહાડા તો ખમર પડતી નહોતી.

રઘુનાં—(ફાજલદારને) મહારાજ, આ તો અમારો જમાઇ છે તેને
જ ચોર લઇ ગયા હતા, ખીજા કાંઈ જણુસ અમારી
ચોરાઇ નથી.

ફાજલદાર—(શિરસ્તેદારને) હવે કેમ કરવું ?

રંગલો—કેમ કરવું તે શું ? હવે શિરસ્તા પ્રમાણેજ તો.

શિરસ્તે—આ કામ અધરથી કહાડી નાંખવું પડશે. નહિ તો વળ્લ
એમાંથી સો લક્ષ્યાં જાગે.

ફાજલદાર—એને ઘેર લઇ જવા દેશું કે ?

રંગલો—અરે ! અહીં કચેરીમાં ખોરી ઘાલોને !

શિરસ્તે—ન લઇ જવા દઇએ તો થોડીવારમાં મરી જાય એ-
વો છે અને જો કામના ઠાગજો રાખીએ તો સાહે-
બ કહેશે કે જાહેર કર્યા વિના ઘેર જવા કેમ દીધો ?

ફાજલદાર—ખરી વાત છે, એમજ કરવું પડશે. વાર *દક્ષતરદાર
સાહેબની સલાહ લેશું ?

* જ્યાં નાટક થતું હોય, ત્યાંના દક્ષતરદારનું કે દિવાનજીનું નામ

રંગલો—એમાં ગરુલતદાર સાહેબની સલાહ શી લેવીજ છે ? મારીજ સલાહ લ્યોને !

શિરસ્તે—એમાં દરતરદારની સલાહ લેવાની જરૂર નથી.

રંગલો—કાંઈ આવું કામ પહેલવહેલું નથી. દર મહિનામાં ચાર પાંચ કામ અધરથી ઉડાવવાં પડતાં હશે.

જમાદા—રાતે વો કયા કહેતાયા કે મેં રધનાથભટ્ટકા જમાઈ હું, લેકીન હમે જાના કે જોતો મીજાજમેં જોલતા હે;

ફેજદા—(રધનાથભટ્ટને) જાઓ. હવે એનો ખાટલો તમારે ઘેર લઈ જાઓ.

રંગલો—કરજે વળી મિથ્યાભિમાન. રામજોલો બાઈ રામ ! આવ-જો આ ગામના બ્રાહ્મણો, મારા જીવરામભટ્ટને મસાજી સુધી પહોંચાડવા. તમે રોતા રોતા આવશે તો તમારા ધરનાં માણસ મરશે ત્યારે હું પણ રોતો રોતો મસાજી સુધી પહોંચાડવા આવીશ; (મશાલીને) કેમ અલ્યા ! તું આવીશ કે નહિ ? નહિ આવે તો પછી તારી ડોશી મરશે ત્યારે કાણ આવશે ?

શિરસ્તે—ખચારને જીવતાં મસાજીમાં લઈ જવાની વાત શા વાસ્તે કરે છે ? હજી તો જીવે છે.

(પડદો પડ્યો.)

ગાનારા ગાય છે.

અંક ૮ મો.

પાત્ર—૧ રંગલો. ૨ રધનાથભટ્ટ. ૩ સોમનાથ. ૪ દેવળાઇ
૫ જીવરામભટ્ટ. ૬ વૈધ.

૭(૦)

સ્થળ—રધનાથભટ્ટનું ઘર.

પ્રવેશ ૧ લો.

(પડ્યો ઉપડ્યો, ત્યાં ખાટલામાં જીવરામભટ્ટ સૂતા છે, અને પાસે રધનાથભટ્ટ, દેવળાઇ સોમનાથ બેઠાં છે, અને રંગલો ઉભો છે.)

દેવળાઇ—(રધનાથને) હજાર અને ભોંયરસો ઉતો કરીને બધે શરીરે ચોપડ્યો હોય તો ઠીક.

રંગલો—બેક મરીને મસાલો ચોપડ્યો હોય તો ઠીક.

રધનાઇ—હજારને ભોંયરસાથી શું થાય? આવળ મગાવીને ખાત્રીને બધે શરીરે ખાંધવી પડશે.

રંગલો—મારું કહું માનો તો ડાકટરને બોલાવીને તેની સલાહ લો.

દેવળાઇ—ના અમારે ડાકટરને નથી બોલાવવો. તેના ચોપડથી ન મટે તો એ તો ઝેર દધને મારી નાખે.

સોમનાઇ—આપણા શહેરમાં ત્રીકમલાલ વૈધ વખણાય છે, તેને બોલાવી લાવું ?

રંગલો—ત્રીકમલાલ વૈધને બહુ પાક્યો. જો આ ઉગરનારો હશે ને ઉગરશે, તો ત્રીકમલાલ વૈધને ઓછામાં ઓછા

* જે ગામમાં આ નાટક થતું હોય તે ગામના વૈધનું નામ લેવું; ચણ વેષમાં તેનું નામ ધરાવું નહિ.

પચાસ રૂપૈયા મળશે; અને કદાપિ આ મરી જશે, તો ત્રીકમલાલના બાપનું કાંઈ જવાનું નથી. છેલ્લી વારે જમવાનું તો મળશેજ.

રઘનાં—તે કરતાં પેલા જામનગરના વૈદ્ય અંબાશંકર થોડા વર્ષ થયાં અહીં આવીને રહેલા છે, તે વધારે હુશિયાર ગણાય છે. ઘણે ઠેકાણેથી તેને આગર મળી છે, તેને બોલાવ.

રંગસો—અરે ! જામનગરના વૈદ્યનું શું કામ છે ? જામનગરના વૈદ્યને આવવાને હવે વાર નથી.

સોમનાં—તેનું ઘર તો અહીંથી વેગળું છે, માટે ત્રીકમલાલનેજ તેડી લાવું ?

રઘનાં—ઠીક છે જા, ઝટ ઉતાવળો આવજો. (તે જાય છે.)

દેવખાં—જીવરામભટ્ટ, તમે શી રીતે પકડાયા ?

જીવરાં—(છેક હળવે બોલે છે, માટે તે સઉને રઘનાથ કહી સંભળાવે છે.) હું રાતમાં લઘુશંકા કરવા ઉડ્યો હતો, તે ખાટલાના પાયા સાથે પાંચડીને એક છેડો બાંધીને બીજો છેડો હાથમાં રાખ્યો હતો, પણ વચમાંથી પાંચડી પાડીએ ચાવી ખાધી, તેથી તૂટી ગઈ તેથી હું તમારા ઉપર આવીને પડ્યો, એટલે તમે જીમ પાડીને નાઠા, કે ચોર છો ! ચોર છો !

દેવખાં—તમે બોલ એ નહિ કે એ તો હું છું ?

જીવરાં—મેં ઘણું કહ્યું કે હું છું; પણ તે સોરખોરમાં મારો

બોલ કોઇએ સાંભળ્યો નહિ; અને ઘણું તો હું શરમમાં
પડ્યો, તેથી બોલી શક્યો નહિ

દેવબા—મેં એવું સાંભળ્યું હતું ખરું કે હું માફી માગવા આવ્યો છું, તે થું તમે કહેતા હતા ?

શુવ—હા, હુંજ કહેતો હતો.

રંગલો—આગળ તો “ અમે કહેતા હતા, અને અમે ચાલતા
હતા ” એમ મીઝનમાં બોલતો હતો. હવે કહે છે કે
“ હા, હું કહેતો હતો. ”

શેની માફી માગતા હતા ?

શુવ—મેં જમતી વખત તમને લાત મારી હતી, તેથી પછી
જ્યારે હું તમારા ઉપર પડ્યો, ત્યારે, મારા મિથ્યાભિ-
માનની ખોડ ઢાંકવા સારું હું કહેતો હતો કે મેં તમને
લાત મારી છે, તેની માફી માગવા આવ્યો છું.

રઘના—મેં જાણ્યું કે ચોરે ચોરી કરી છે, તેની માફી
માગે છે.

સોમના—તમે રાતે દેખતા નથી, ત્યારે મને જગાડીને કહીએ
નહિ કે મારે ખાળે જવું છે ? તો હું તમને ખાળે
લઇ જાત.

શુવ—હવે મને ઘણોય પસ્તાવો થાય છે, કે એમ કયું હોત
તો ઠીક.

રંગલો—

દોહરો.

જે મતિ પીછે ઉપજે, તે મતિ આગે હોય;

કાજ ન વિનસે આપનો, દુર્જન હસે ન કોય. ૭૦

રધના૦—હીવો નહોતો, તેથી અંધારામાં મેં અને સોમનાથે
પણ તમારા ઉપર લાકડીઓના ઝપાટા માર્યા.

રંગલો૦—અને વળી બંદાએ ક્યાસ રાખી છે ?

શુવ૦—અરે કાચી કેદમાં આખી રાત જે મેં પીડા ભોગવી છે,
તેવી તો જમપુરીના કુંડમાં પણ નહિ હોય.

દેવબા૦—ત્યાં શું તમને સિપાઈઓએ માર્યા હતા.

રંગલો૦—માર્યા નહોતા. પાટલે બેસારીને પૂજા કરવા લાઇ ગયા
હતા.

શુવ૦—અરે ! ત્યાં એક લીમડાની ડાળે દોરડું બાંધી મૂકેલું છે,
ત્યાં મને નવજો કરી ઊંચે માથે લટકાવ્યો.

રંગલો૦—ત્યારે દિગંબરાસન થયું.

શુવ૦—અને ચારે તરફથી સિપાઈઓએ ધોકાના માર મારીને
મારી પાંસળીઓ બાગી નાંખી.

રંગલો૦—હીક કયું ?

શુવ૦—મને કહે કે બીજા ચોરીનાં નામ બતાવ, અને ચોરીનો
માલ બતાવ. હું કેનું નામ દઉં ? ને શો માલ બતાવું ?

રંગલો૦—આ રધનાથમદનું નામ દેવું હતું, અને માલમાં દેવબાઈ
બતાવવાં હતાં, કેગકે તેણે પોતાની આખર વાસ્તે ઊંચા
કુળનો નહારો વર બેયો. માટે તે પરમેશ્વરના ધરને
ચોર છેજ.

શુવ૦—હું નામુકર લઉં, તેમ તેમ સિપાઈઓને વધારે ગુસ્સો
ચડતો હતો, અને કહેતા હતા કે ખૂન માર ખાશે ત્યારે
માનશે.

રંગલો—ખરી વાત ખૂબ માર ખાધો ત્યારે હવે માન્યું કે મિથ્યાભિમાન છે તે ખોટું છે. તે પહેલાં ક્યાં મનાતું હતું.

દેવખાં—પછી તમને ક્યારે છોડ્યા ?

જીવ—પરોઢિયે હું છેક બેહોશ થઇ ગયો. ત્યારે મને છોડીને ભોંય ઉપર નાંખ્યો.

રંગલો—તે વખતે તો ખરેખર 'શબાસન' થયું હશે !

જીવ—પણ વળી સવારના દસ વાગતાં મારામાં લગાર ચેતન આવ્યું, એટલે વળી મને મારવા માંડ્યો.

રંગલો—એ તો ચડતા પહોરની ઘોડશોપચાર પૂજા કરી.

જીવ—મોઢા ઉપર લાતો મારી.

રંગલો—એ મોઢું એજ લાગનું હતું.

જીવ—મને મા બહેન સામી ગાળો દીધાને તો પરજ રાખ્યો નહિ.

રંગલો—એ તો દેવખાંએ વીવામાં ડટાણું થોડું ગાયાં હશે, તે સિપાઇઓએ પૂરાં કર્યાં.

દેવખાં—અરર ! મારા પીટયા સિપાઇઓ મહા જૂલમી.

રંગલો—સિપાઇઓ કાંઈ જૂલમી નથી. મિથ્યાભિમાન મહા જૂલમી છે, એમ જાણવું.

જીવ—મને પ્રત્યક્ષ કાળ-જમના દૂત જેવા લાગ્યા. તોપણ હું તેઓને વાંક કાઢતો નથી કેવળ મારા મિથ્યાભિમાનને જ વાંક કાઢું છું.

રંગલો—હવે સમજ્યો.

જીવં—જે કોઈ મિથ્યાભિમાન ધરશે, તેને પરમેશ્વર, જો તે દેહે
અથવા નરકમાં, આવી પીડા ભોગવાવશે.

રંગલો—અલખત.

જીવં—એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સોમનાથ વૈદ્યને તેડીને આવે છે.)

રઘનાં—આવા વૈદ્યરાજ વૈદ્યને એસવાને પાટલો લાવો પાટલો.

રંગલો—(એ પાટલા લખતે) લોને, કહો તો આ એક પાટલો વૈ-
દ્યને એસવા, અને આ બીજો વૈદ્યના માથા ઉપર મૂકું.

વૈદ્ય—(નાડ તથા શરીર તપાસે છે.)

રઘનાં—નાડ જોવાથી પીડાની ખબર પડતી હશે કે ?

વૈદ્ય—અરે ! અમારા બાપ પેસવા સરકારના વૈદ્ય કહેવાતા હતા,
તે નાડ જોઈને ખાધેલું ધાન્ય વરતી આપતા હતા.

રઘનાં—કોઈવાર ખાધેલું વરતીને કહેલું ખરું ?

વૈદ્ય—એક વાર શેલુકરે અમારા બાપની પરીક્ષા જોવા સાર જો-
લાવીને કહ્યું કે અમારી સ્ત્રી માંદી થઈ છે; પણ તે
હોઝામાં રહે છે, તેથી કોઈ પુરૂષને મોટું કે હાથ
દેખાડવાની ના કહે છે. માટે કેમ કરવું ?

રધના૦—પછી વૈદે શું કહ્યું ?

વૈદ—કહ્યું કે બાઇને હાથે દોરી બાંધીને તે દોરી મારા હાથમાં આપો.

રધના—પછી ?

વૈદ—પછી એક બિલાડીના પગે દોરી બાંધીને વૈદના હાથમાં આપી.

રધના૦—વૈદે શું કહ્યું ?

વૈદ—દોરી જોઈને નાડીની પરીક્ષા કરી. ને તરત કહ્યું કે 'આજ આ બાઇએ ઉદરનું, માંસ ખાધું છે.

રંગલો—ગપાને ઘેર ગપી આવ્યા, આવો ગપીજી; બાર હાથનું ચીબડું ને તેર હાથનું બી.

દેવબા૦—વૈદરાજ, ઇવરામજદને ભોંયરસો ને હળદર ભરીશું, કે આવળ બાંધીશું ?

રંગલો—વાહ ! તમેજ ઓપડ જાણતાં હતાં ત્યારે વળી વૈદનું શું કામ હતું ?

વૈદ—મહુ અમૂઢ માર વાગેત્રો છે, માટે * નગરશેઠને ત્યાંથી મુમઘ લાવીને ઘોડીક પાઓ તો ઠીક.

સોમના૦—મુમઘ શેની થતી હશે ?

વૈદ—એવું સાંભળ્યું છે કે સ્ત્રીરે સાજો, અને તાજો માણસ હોય તેને પકડી જઇને અથવા વેચાતો લઇને, એક જો મહિના સુધી ખૂબ મિષ્ટાન્ન તથા મધાલા ખવરાવીને સ્ત્રીરે

પુષ્ટ કરીને, પછી તેને મધની બરેલી કોઠીમાં નાખે છે; અને બે ત્રણ મહિના રહેવા દઈને, તેનું માંસ ને મધ કાલવે છે તેની *મુમર્ષ થાય છે. તે બહુ પુષ્ટિકારક હોય છે, માટે મોટા મોટા સાહુકારો ઘરમાં રાખે છે.

રંગસો. — ત્યારે આ વૈધરાજને પકડીને લઈ જાય તો તેની સાત આઠ મણુ મુમાઈ થાય; કેમકે તે શરીર ખૂબ જડા છે.

દેવખા. — વૈધરાજ, એમના અહ કેવા છે ? તે જુઓને.

વૈધ — (ટીપણું કાઢે છે.)

રક્ષના. — વળી ટીપણું પણ રાખો છો કે ?

વૈધ. — વૈધને બધુંએ જોઈએ; અને ખરેખરી તો ઈષ્ટ ઉપાસના જોઈએ. તે હોય તો ચુલામાંનો રાખનું પડીકું બાંધીને આપે પણ ગમે તેવો રોગ હોય તો મટી જાય.

દેવખા. — તમારે કયા ઇષ્ટની સાધના છે ?

રંગસો. — પૈસા દેવની.

વૈધ — આજ કળિયુગમાં જેમ જ્યોતિષ અને વૈદક સ્થૂળ પડી ગયાં છે, તેમ મંત્રશાસ્ત્ર પણ સ્થૂળ પડી ગયાં છે; અને જેમ વૈદકમાં રસ અને જ્યોતિષમાં અકલ્પ, એ બેજ

* એ તો ગપ છે, મુ'બઈ શહેરમાં પણ મુમર્ષ થાય છે. તે રાજ, ભીલામા, માણસના માયાના વાળ, કસ્તૂરી અને અંબર વગેરે તેલમાં રાંધે છે. માર વાગ્યા ઉપર, મુમર્ષ વાલ બે ધીમાં કકડાવીને લૂગડે ગળીને પાય છે. તે ધીમાં ઓગળી જાય છે. અમદાવાદમાં પણ થાય છે.

આજ સાચાં પડે છે, તે શિવાય વૈદકનું કે જ્યોતિષનું કળિષ્ઠુગમાં કશું સાચું પડતું નથી; તેમજ કલૌચંદી વિનાયકૌ” કળિષ્ઠુગમાં ચંડી કે ગણપતિ, એ બેજ છટ ફળે છે. ખીજ દેવોમાં હવે જીવ રહ્યો નથી, માટે અમારે ચંડીની ઉપાસના છે. તેના પ્રતાપથી રાણી ખાઇએ છીએ. અને કોયલાની કાળી રાખ, લાકડાની ઘોળી રાખ તથા છાણાની રાખ, તે ત્રણે ને અજમે વાટી લૂગડે ચાળીને જુદી જુદી ડાગડીઓ ભરી મૂકીએ છીએ, અથવા ગોળીઓ કરએ છીએ તેનાં નામ મદનસ્તંભની, વજ્રપાચની, જ્વરાંકુશ, એવાં એવાં પાડીએ છીએ. તેથી રોગી સાજ થાય છે. અને આપણને જશ અંખાના પ્રતાપથી મળે છે.

રંગલો—ત્યારે વૈદકશાસ્ત્ર તો બધું જૂઠું કે ?

વૈદ—એ સાચું પડતું હોય તો વૈદકમાં તો સોનું ખનાવવાની ક્રિયા પણ લખેલી છે.

રંગલો—સોનું ખનનું હોય, ત્યારે તો વૈદનાં ઘર સોનાનાં થાય-જ તો ? પછી શું કરવા કોઇની નાડ ઝાલવા જાય ?

દેવખાં—હવે જીવોને, આને કેટલા દહાડાની કઠણ દશા છે.

વૈદ—(મેખ, વરણ, ગણીને) ચૈદશ, અમાસ, ને પડવો એ ત્રણ દહાડા જાય તો પછી કાંઈ કીકર નથી.

રંગલો—એ તો સઉ જાણે છે કે આ ત્રણ દહાડા જીવનાર નથી.

દેવખાં—તમે કાંઈ ઓપડ આપોને ?

વૈદ્ય—આજ બુધવાર છે. બુધે બેવડાય, માટે આજ ઓપડ અ-
પાય નહિ.

દેવબા—હવે એટલું કહોને કે આખર રૂપાનો રૂપૈયો છે કે
તાંબાનો !

જીવ—(આંખ થરડાય છે.)

વૈદ્ય—ખરેખર કહેતાં તો મારી જીભ કેમ ઉપડે ?

દેવબા—હવે શું ? જે થવા કાળ હતું તે થયું. તેમાં તમે શું
કરો ? ને અમે પણ શું કરીએ ?

વૈદ્ય—શ્વાસ થયો છે અને આંખ થરડાય છે. હવે તો બાઇની
ચુંદડીએ સત હોય તો બચે. અંબાજીની બાધા રાખો;
અને જ્યાં સુધી લગારે જવાબ દઇ શકે ત્યાં સુધીમાં કાંઈ
પૂછવું ગાછવું હોય તે પૂછી લો; અને દાનપુણ્ય કરવું
હોય તે કરો. હવે ઓપડની વાત જવા દો.

રઘુના—વૈદ્યરાજ ખરું કહે છે. હવે તો એજ કરવું.

દેવબા—જો જીવરામભટ્ટ સાજ થશે, તો હું અણવાણે પગે ચા-
લીને અંબાજીની જત્રા કરીશ, અને આજથી ત્યાં સુધી
કાંચળી નહિ પહેરું.

રંગલો—પણ મને જમાડજો.

દેવબા—વૈદ્યરાજ જીવોને આજ શી તથ છે ?

વૈદ્ય—(દીપણું જોઈને) જીવરામભટ્ટ પુણ્યશાળી તો ખરા.

દેવબા—કેમ વાર ?

રંગલો—તે વિના કેદનું સુખ ક્યાંથી મળે ?

વૈદ્ય—આજ ઇકાદશીનો પવિત્ર દહાડો છે. આજ વૈકુંઠના

હરવાળ હાડા રહે છે માટે આજ ને મરે તે પાંચરો
વૈકુંઠમાં જાય.

રંગલો—આવા મિથ્યાભિમાની અને હાગ વૈકુંઠમાં ન જાય, તો
પછી ખીજ કોણ જશે ?

વૈધ—પણ એક કહેવાનું છે.

દેવખાં—વળી શું કહેવાનું છે ?

વૈધ—આજ પંચક છે. માટે જો પંચકમાં એક મરે તો, તે મ-
હિનામાં ખીજ ચાર જરૂર મરે. તેમાં પહેલું ધનિષ્ઠા ધર-
પંચક કહેવાય, તેમાં કોઈ મરે, તો તેના ધરમાંથીજ ખીજ
ચાર મરે; અને ખીજું જાતભિષા મહેદ્ધા પંચક, ત્રીજું પૂર્વા
માદ્રપદ સગા પંચક; ચોથું ઉત્તરા માદ્રપદ નાત પંચક;
અને પાંચમું રેવતી ગામ પંચક કહેવાય.

દેવખાં—તારે આજ કેટલામું પંચક ?

વૈધ—આજ ચોથું નાત પંચક છે, માટે તમારી નાતમાંથી
ખીજ ચાર મરશે.

રંગલો—હીક થયું. એકેકા પછવાડે ત્રણ ત્રણ હાડા જમવાનું
હરશે, તો પણ મારા જેવાને પંદર હાડા સુધી મિથ્યાન
ચાલશે.

દેવખાં—(ગુસ્સાથી) તને વારે વારે જમવાનું જહુ સાંભરે છે.
નહાની બાળક છોડીને રંડાપો આવશે, તેનો તો વિચાર
કરતો નથી.

રંગલો—મને તો જમવાનું કાંઈ સાંભરતું નથી; પણ નાત-

ની ખાઈડીઓ પાણી ભરવા જતાં વાતો કરતી હતી, તેમાં એક જણીએ કહ્યું કે ચારે! હમણાં તો નાતમાં જમવાનું ક્યાંય હતું નથી. ત્યારે ખીજીએ કહ્યું કે હવે જમવાનાં હરશે; કેમકે શુવરામભટ્ટ મરવા પડ્યા છે.

દેવબા—વૈદરાજ, પંચકમાં મરે તેની કાંઈ ક્રિયા કરવી પડે કે ?

વૈદ—હા, દર્મનાં પૂતળાં પાંચ કરીને તે મડદા સાથે બાળવાં જોઈએ; ને ફેટલીએક નાતોમાં તો પાંચ હાંધાં ફેડવાનો ચાલ છે. એટલી જ્ઞાતિ કરે તો ખીજાં ચાર મરે નહિ.

દેવબા—(રઘનાથમદને) તે બધું થતું હોય, તેમ સંભારીને કરજો, હો ! નહિ તો એ તો આપણે માથે ભાર.

રઘના—એ તો શુકલ આવશે, તે સંભારીને બધી ક્રિયા કરાવશે.

વૈદ—હવે મને રજા આપો; કેમકે કદાપિ મરી જાય, તો મારાં લૂગડાં અભડાય.

રઘના—પંધારોજી, તરદી માફ કરજો. (વૈદ જાય છે.)

સોમના—શુવરામભટ્ટ હવે કાંઈ કહો છો ?

શુવ—મારા બે હજાર રૂપૈયા ત્રવજલુબણ દામોદરની દોકાને જમે છે.

રંગસૌ—ત્રવજલુબણ દામોદરનો કોઈ ગુમાસ્તો આટલામાં છે કે ? કેમ આ ખરી વાત છે કે ? હા, કે ના, કહેવી હોય તે

• જ્યાં આ નાટક થતું હોય ત્યાંના શાહુકારનું, કે સભામાં બેસા હોય તે શાહુકારનું નામ લેવું.

અત્યારે કહેજો. નહિ તો જીવરામભટ્ટ મમ્માણમાં જશે,
પછી કાલે સવારમાં રૂપૈયા બે હજાર રોકડા ગણી આ-
પવા પડશે.

જીવ૦—સો રૂપૈયાનાં પુસ્તકો મારા ઘરમાં છે. તમારી બહેન
નહાની ઉમ્મરની છે, માટે તેને હમેશાં તમારે ઘેર રાખજો.

રંગલો—પુનર્વિવાહ કરશો તો શી ફીકર છે ?

જીવ૦—મારું ઘર તથા સામાન વેચીને, તે રૂપૈયા તમારી બહે-
નના નામના સારે ઠેકાણે જમે કરાવજો. તેના વ્યાજમાં
તેનું ગુજરાન ચાલશે.

દેવબા૦—તમારો જીવ કશામાં રાખશો નહિ. તમારી પાછળ જો-
દાન, પદ, ઉગામાહેશ્વર, વગેરે આપીશ, તમારા જીવને
સહગતિ કરજો.

રઘના૦—તમારી ઉત્તરક્રિયામાં ચોખ્ખું તેડીને જમાડીશું, દક્ષણ
આપીશું, એમાં પાંચસેં કે સાતસેં રૂપિયા વાવરીશું.

રંગલો—આટલું કમાઈને બિચારો મૂકી જાય છે ત્યારે તેના
નિમિત્ત ધર્માદાખાતામાં કાંઈ આપવાનું કહોને ?

રઘના૦—આ નાતો જમાડીશું તે ધર્માદા કે શું કહોને ?

રંગલો—(મશાલચીને) મારો બાપ મરે ત્યારે હું તને જમાડીશ,
અને તારો બાપ મરે ત્યારે તું મને જમાડજો, એવા
કરાવથી એક ખીજને જમાડીએ તે ધર્માદા કહેવાય કે ?

દેવઆ. — (જીવરામભટ્ટને) તમારી કંડે સજ્યાનું દાન કરીશું, તે તમે ધર્મ રાજ્ય પાસેથી માંગી લેજો.

રંગલો. — અને તમારી કંડે ખાસડાંનું દાન કરશે. માટે જમરાજ પાસેથી ખાસડાં પણ માંગી લેજો. માગ્યા વિના આપે કે ન જ આપે.

જીવ. — ચોખ્ખું જમવાને બદલે હું કહું તે કરો, તો મારો જીવ ગતે જાય.

રઘના. — તમે કહો તે કરીશું.

જીવ. — જે ઠેકાણે મારા શરીરનો અગ્નિદાહ કરો, તે ઠેકાણે મારો મરણ સ્તંભ ચણાવવો, તેમાં એક આરસના પથરામાં હું કહું તે બાર દોહરા ફેતરાવવા, તથા કાગળોમાં છપાવીને ગામેગામે પહોંચાડવા, કે જેથી સડેના જાણવામાં આવે કે જીવરામભટ્ટનો જીવ મિથ્યાભિમાનથી ગયો છે.

રઘના. — વાર, તે દોહરા લખાવો. તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરીશું.

જીવ. — દોહરા લખાવે છે. રઘનાથભટ્ટ લખે છે. પછી વાંચીસંભળાવે છે. (તે નીચે મુજબ.)

દોહરો.

માણસને અભિમાનથી, મળે ન કદિયે માન;

ઉલટું અદમાન જ મળે, નકી ઠરે નાદાન. ૭૧

अभिमाने दुख ऊपजे, अभिमाने जज्ञ जाय;
मिथ्या अभिमाने कदी, जिननुं जोखम थाय. ७२

अरे ! वृथा अभिमानमां, कशो मळे नहि माल;
मुज जेवा आ मुलकमां, हीणा थाशे हाल. ७३

आ मिथ्या अभिमान छे, खरीज उंडी खाड;
पडे तेहना पंडनां, हरेक भांगे हाड. ७४

अरे ! वृथा अभिमानथी, सरे न एके अर्थ;
थाय मनुषमां मश्करी, उपजे अधिक अनर्थ. ७५

उपजे नहि अभिमानथी, अपृततगो उवाड;
अरे ! वृथा अभिमान तो, झेर तणुं छे झाड. ७६

स्वाद नथी सद्गंध नथी, नथिरे पुष्प पराग;
अरे ! वृथा अभिमान तो, कहिये काळो नाग. ७७

अभिमानिने अंतरे, स्वपने पण नहि सुख;
थाय वृथा अभिमानथी, दावानळ सम दुःख. ७८

बहुधा उपजे बळतरा, अंगोअंग अथाग;
अरे ! वृथा अभिमान छे, अद्भुत बळती आग. ७९

मानो जो मारुं कहुं, कहुं ते धरजो कान;
धरि नर-तन धरशो नही, मन मिथ्या अभिमान. ८०

કહુંહું હું અનુભવ કરી, સ્વસ્વરી વલિ વાત;
ઉપજે છે અંભિમાનથી, ઘડિયે ઘડિયે ઘાત. ૮૧.

મિત્ર નથી અભિમાન ગુણ, એતો ઉગ્ર *અરીવ;
મિથ્યા અભિમાને ગયો, જીવરામનો જીવ, ૮૨

(પડો. પડો.)

હાસ્યરસના નાટકમાં ખરેખરો મરણનો વિચાર બતાવ્યાથી છેક
બહુલાઈ ભય માટે તે બતાવ્યો નહિ.

નાટક સમાપ્તિ વૃષ.

સૂત્રધાર—અરે સભાસદો ! મિથ્યાભિમાનથી કાંઈ વખતે કેવું
સંકટ આવી પડે છે તે વાત સારી પેઠે આપના ધ્યાન-
માં હતરી હશે. માટે હવે એ ત્રિષે વધારે કહેવાનું
કાંઈ બાકી રહ્યું નથી.

હવે જે ગૃહસ્થે પરાપકાર વાસ્તે આ નાટકનું
પુસ્તક ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીની મારફતે, ઈનામ
આપીને રચાવેલું છે, તે ગૃહસ્થનું *પવિત્ર નામ આ
ઠેકાણે આપણે સંભારવું જોઈએ.

શાદૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

માઝ્યા માવિક માટિયા જન મલા, કોઢે વસે કચ્છમાં,
 ત્યાં *ગોવિંદજિ ધર્મશી ગુણ-નિધિ, છે માંડવી સ્વચ્છમાં;
 જેને નાટકની રસીક રચના, રૂઢી રચાવી નવી;
 તેનું તેમ સમાસદો સકલ્લનું, કલ્યાણ વાંછે કવિ. ૮૩
 સમાપન વધ—

દોહરો.

શાસ્ત્ર^૧ મુજા^૨ ને ભક્તિ^૬, મૂ^૧, સંવતની શરુવાતઃ
 પુસ્તક આ પૂરું કર્યું, xમવોધિની દિન પ્રાત. ૮૪
 પછી સર્વે સમાસદોએ સાખાશ ! સાખાશ કહીને હર્ષની
 તાળીઓ બજાવી.

(અને સભા ઘરખાસ્ત થઈ.)

* નાટક રચનારનું કે રચાવનારનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે નહિ તે કૃતદ્વિ કહેવાય. વેદના મંત્રનો પણ વિનિયોગ કરતાં, તે મંત્રના રૂપિ છંદ, અને દેવતા કહેવા પડે છે. x કાલિક શુદ્ધી ૧૧.

